

**O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI' JOQARI' HA'M
WORTA ARNAWLI' BILIM BERIW MINISTRILIGI**

**A'JINIYAZ ATI'NDAGI' NO'KIS MA'MLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSITITUTI**

**Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati' qa'nigeliginin'
pitkeriwshisi**

Jiyenalieva Sarxitguldin'

**«Mahmud Qashg'ariydin' «Dewonu lug'at-it turk»
miynetindegi frazeologizmler » temasi'ndagi'**

PITKERIW QA'NIGELIK JUMI'SI'

Ilimiy basshi':

**Sh. Abdinazimov,
filologiya ilimlerinin' doktori',
professor**

No'kis – 2014 ji'l

JAQLAWG'A RUXSAT YETILDI:

Fakultet dekani':

f.i.k. Dilanov B.

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası' basli'gi':

f.i.d. Sayimbetov W.

Ilimiy basshi':

f.i.d. Abdinazimov Sh.

Ma'mleketlik attestaciya komissiyasi'nin' qarari': Pitkeriwshi **Jiyenalieva Sarxitguldin'****«Mahmud Qashg'ariydin' «Dewonu lug'at-it turk»
miynetindegi frazeologizmler » temasi'ndagi'**

pitkeriw qa'nigelik jumi'sina «_____» bahasi' qoyi'lsi'n

MAK basli'gi': _____

MAK ag'zalari': _____

_____
_____
_____

«Mahmud Qashg'ariydin' «Devonu lug'at-it turk» miynetindeki frazeologizmler »

MAZMUNI

1. Kirişiw.....	4-6
a) Frazeologizmlerdi izertlewdirin` a`hmiyeti, jumıstın` maqseti ha`m wazıypaları.....	6-7
b) Mahmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at –it tu`rk» miyneti ha`m wonın` izertleniwi.....	9-18
I BAP. Mahmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at –it tu`rk» miynetindeki frazeologizmlerdin` leksika-semantikalıq tu`rleri.....	19-28
1.1. Frazeologiyalıq wo`tlesiwler.....	28-30
1.2. Frazeologiyalıq birlikler.....	31-35
1.3. Frazeologiyalıq dizbekler.....	35-40
II BAP. Mahmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at –it tu`rk» miynetindeki frazeologizmlerdin` qurılısı boyınsha tu`rleri.....	41
2.1. Jeke so`z dizbegi tu`rindeki frazeologizmler.....	41-42
2.2. Jay ga`pler tu`rindeki frazeologizmler.....	42-44
2.3. Qospa ga`pler tu`rindeki frazeologizmler.....	44-48
Juwmaqlaw.....	49-52
Qısqasha frazeologiyalıq so`zlik.....	53-56
Paydalanılğ`an a`debiyatlar dizimi.....	57-59

KIRISIW

a) Frazelogizmlerdi izertlewding a`hmiyeti, jumustın maqseti ha`m wazıypaları

Milliy g`a`rezsizlikke yeriskenimizden keyingi wo`tken da`wirde ku`ndelik turmista, ma`mleketting ja`miyetlik-siyasiy, yekonomikalıq ha`m ruxıy turmısında u`lken wo`zgerisler ju`z berdi. Bul wo`zgerisler ha`mme tarawlarda bolg`anınday xalqımızding baylanıs quralı bolg`an tilimizde de wo`z sa`wleleniwın tappaqta. Wo`z na`wbetinde, ja`miyettin` rawajlanıwı da tildin` rawajlanıwına ha`r ta`repleme baylanıslı boladı. O`zbekistan Respublikası Prezidenti I.A.Karimov ana tilin jetik biliw, wonı teren` ha`m ha`r ta`repleme u`yreniw za`ru`rligin ko`rsetip , «...wo`z ana tilin bilmeytug`ın adam wo`zinin` tariyxın, wo`zinin` kelip shıg`ıw tariyxın bilmeytug`ın keleshegi joq adam» yekenligine ayrıqsha dıqqattı awdaradı.<sup>1</sup> Sonlıqtanda ana tilimizdi ilimiy tu`rde u`yreniw bu`gingi ku`nde qaraqalpaq til biliminin` aldında turg`an yen` a`hmiyetli ma`selelerding biri bolıp tabıladı.

Frazelogizm – quramı ha`m du`zilisi boyınsha turaqlı, leksikalıq jaqtan ha`m ma`nisi boyınsha bo`linbeytug`ın so`z birikpesi yamasa ga`p bolıp wo`z aldına so`z birligi wazıypasın atqaradı.²

Ko`binese frazeologizm tek bir tilge qatnaslı boladı, frazeologiyalıq kal`kalar (semantikalıq wo`zlestiriw) basqa tilden wo`zlestirilgen bolıp, bunda so`zding` yamasa so`z dizbeginin` wo`zgerisiz awdarılıwı na`zerde tutılğ`an.

Frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` barlıq tu`rleri bizin` ku`ndelikli turmısımızda til arqalı qatnas jasawda pikirimizdi tolıq jetkeriwde ayrıqsha a`hmiyetke iye bolıp yesaplanadı. Frazelogiyalıq so`z dizbekleri ko`pshilik jag`daylarda tu`sinikti bildiriwshi dara so`zding` sın`arı, yaki yekspressivlik wobrazlılıqqa iye yekinshi bir ataması sıpatında ko`rinedi.

¹ И.Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2011. Б.69.

² <http://ru. Wikipedia.org/wiki>

Mısalı: «A`shkaralaw» degen ug`ımdı an`latıwshı atama tilimizde «*abırayın ayranday to`giw*» degen frazeologiyalıq so`z dizbegi tu`rindegi sın`arına iye.

Tilimizdegi dara so`zler so`zlik quramda qanday worın iyeleytug`ın bolsa, frazeologizmler de, jeke leksikalıq birlikler sıyaqlı tayar halında wo`mir su`redi. Leksikalıq birlikler sıpatında so`z yen` tiykarg`ı birlik bolatug`ın bolsa, demek frazeologizmler de wo`zgeshe leksika-semantikalıq kategoriya sıpatında tildin` baylıg`ı bolıp xızmet yetedi. Frazeologizmlerdin` dara so`zlerden wo`zgesheligi sonnan ibarat, wolar dara so`zler sıyaqlı tu`siniktin` tuwra ataması yemes, al ko`binese awıspalı ma`nidegi wobrazlı ataması bolıp yesaplanadı.

Mısalı: «*Ala jipti kesisiw*» - qatnaspawshılıq.

Ala jipti kesisemizbe. Ayt usını a`ken`e dedi. (Q.Sultanov).

Bul mısaldag`ı «*ala jipti kesisemizbe*» degen dizbektin` wornına «*qatnaspaymızba*» degen bir dara so`zdi qollang`anda da bolar yedi, biraq wol yekspressiv-emotsional ma`ni bermes yedi, yag`nıy so`z wo`tkirligi sezilmes yedi. Sonın` ushın da frazeologiyalıq so`z dizbekleri tildin` qaymag`ı dep biykarg`a ayılmag`an.

Frazeologizmlerdi izertlew ilimiy ko`zqarastan wog`ada a`hmiyetli ma`sele bolıp yesaplanadı. Bul ma`sele boyınsha usı ku`nge shekem payda bolg`an ilimiy jetiskenliklerge kewil awdarıwımız tiyis. Sebebi bul tarawda lingvistika iliminde, a`sirese sonın` ishinde tyurkologiyada usı ku`nge shekem do`retilgen ilimiy jetiskenlikler jumısımızdın` bir bag`darı yesaplanadı.

Temanin` aktualıg`ı. XI a`sirde jazılğ`an Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» miyneti tu`rkiy xalıqları, sonın` ishinde qaraqalpaq tilinin` tariyxın u`yreniwde de qunlı miynet yesaplanadı.³ M.Qashg`ariydin` so`zliginde 290 g`a shamas turaqlı so`z dizbekleri ha`m naqıl-maqallar

³ Абдиназимов Ш. Махмуд Қашғарийдиң «Девону луғат-ит түрк» мийнети хәм қарақалпақ тилиндеги айırım нақил-мақаллар. Өзбекстан Республикасі Илимлер Академиясі Қарақалпақстан бөлиминиң Хабаршисі. Нөкис. 2006. №4. 124-126-бетлер.

jumsalg`an. Bul turaqlı so`z dizbeklerin qaraqalpaq tilin` so`zlik quramında saqlang`an sın`arları menen salıstırmalı bag`darda u`yreniw ha`zirgi tilimizde jumsalatug`ın naqıl-maqallardın` kelip shıg`ıw deregin tu`siniwde ha`m wolardın` qurılısında, sonday-aq semantikasında ju`z bergen wo`zgerislerdi an`lawg`a, ayırım so`zlerdin` yetimologiyasın anıqlawg`a ja`rdem beredi.

Frazeologizmlerdi izertlew ilimiy ko`zqarastan wog`ada a`hmiyetli ma`sele, sebebi wolar barlıq tillerde de yelege shekem belgili bir sistemag`a tu`sip, tolıq izertlenip bolıng`an ma`sele yemes. Lingvistika iliminde a`sirese, sonın` ishinde tyurkologiyada frazeologizmlerdi izertlew boyınsha usı ku`nge shekemgi do`retilgen ilimiy jetiskenlikler izertlew jumısımızdın` tiykarg`ı bag`darı bolıp yesaplanadı.

Til biliminin` tariyxında ayrıqsha worın iyleytug`ın ilimpaz Maxmud Qashg`ariy bolıp yesaplanadı. Wol til biliminin` ju`da` ko`p tarawları boyınsha qa`lem terbetti. Tariyxıy til biliminin` atası, fonetist-fonolog, leksikolog, leksikograf, lingvogeograf ha`m de tu`rkiy til biliminin` tiykarın salıwshı.

Belgili wo`zbek ilimpazı Solih Mutalibov aytıp wo`tkenindey «Mahmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» miyneti tek g`ana sol da`wir ushın u`lken waqıya bolıp qalmastan, bu`gingi til bilimi ushın da u`lken a`hmiyetli miynet bolıp tabıladı».

Mahmud Qashg`ariydin` bul miyneti barlıq tu`rkiy xalıqlar ushın wog`ada bahalı miynet bolg`anı ushın, tu`rkiy tilles xalıqlarınin` barlıg`ı da, usı miynetten wo`z ana tillerine sa`ykes belgilerdi taba aladı. Sonın` ushın da bul miynet tu`rkiy xalıqlardın` wo`tkendegi tariyxınan, u`rp-a`detinen, til faktlerinen derek beretug`ın bahalı shıg`arma.

Sonlıqtan da biz, bul jumısımızda Mahmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» miynetindegi frazeologizmler, wolardın` leksika-semantikalıq tu`rleri, sonday-aq frazeologizmlerdin` qurılısı boyınsha tu`rlerin anıqlawdı maqul ko`rdik.

Usıg`an tiykarlana wotırıp bul pitkeriw qa`nigelik jumısımızda XI a`sirde jasap wo`tken, ataqlı tilshi alım Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at -it tu`rk»

- «Tu`rk so`zligi toplamı» atlı miynetindeki frazeologizmlerge lingvistikalıq ko`zqarastan tallaw jasawg`a umtıldıq.

Bunın` ushın, birinshiden, frazeologizmler ma`selesine arnalg`an rus tilindeki ha`m tu`rkiy tillerindeki birqansha ilimiy miynetler, internet materialları ha`m Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» - «Tu`rk so`zligi toplamı» atlı miynetinin` wo`zbek alımı Solih Mutalibov ta`repien wo`zbek tiline awdarılg`an awdarması /I,II,III tomlar/ boyınsha kartotekalar du`zildi.

Pitkeriw qa`nigelik jumısı tiykarınan kirisiw, yeki bap, juwmaqlaw ha`m qısqasha frazeologiyalıq so`zlikten ibarat bolıp wonın` aqırında paydalanılg`an a`debiyatlardıń dizimi berildi.

Jumıstın` maqseti ha`m waziypaları. Pitkeriw qa`nigelik jumısının` tiykarı maqseti - Mahmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» - «Tu`rk so`zligi toplamı» atlı miynetindeki frazeologizmler, wolardıń leksika-semantikalıq tu`rlerin ha`m frazeologizmlerdiń qurılısı boyınsha tu`rlerin anıqlaw ha`m wolardı qaraqalpaq tiline salıstırmalı tu`rde u`yreniw bolıp tabıladı.

Bul jumısımızdıń aldına qoyılg`an maqsetine yerisiw ushın to`mendegi waziypalar belgilendi:

Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» miynetinin` izertleniw jag`dayların anıqlaw;

Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» miynetinde keltirilgen frazeologizmlerdi leksika-semantikalıq toparlarg`a ajratıp, wolardıń qaraqalpaq tiline sa`ykesligin u`yreniw;

Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» miynetindeki frazeologizmlerdiń qurılısı boyınsha tu`rlerin anıqlaw ha`m wolardı qaraqalpaq tiline salıstırmalı tu`rde u`yreniw bolıp tabıladı.

**b) Mahmud Qashg`ariyding` «Devonu lug`at –it tu`rk» miyneti
ha`m wonin` izertleniwi**

Maxmud ibn al-Xuseyn ibn Muxammad al-Kashg`ari (1029—1101) – tu`rk alımı, belgili «Devonu lug`at – it tu`rk» («Tu`rk so`zligi toplanı») atlı miynettin` avtorı.⁴

Tuwig`an jeri ha`zirgi Qırg`ızstan jerindegi Issıq ko`l jag`asındag`ı (bazı bir dereklerde Shu boyındag`ı) Barsxan qalası. Wol Qaraxan a`wladının` basshılıq yetken da`wirinde, qurg`ın shan`araqta du`n`yag`a kelgen ha`m joqarı tayıpanın` wa`kili bolg`anlig`ı sebepli jaqsı ta`lim alıwg`a yerisken. Wol Qashg`ardın` Sadjiya medresesinde Imam Zaxid Xussayn atlı ustazdan ta`lim alg`an.

1056-jılı Maxmuddın` babası Muxammad Bograxan Kashg`ardın` hu`kimet basshılıg`ına keledi ha`m aradan 15 ay wo`tkende basshılıqtı balasına, yag`nıy Maxmud Qashg`ariyding` a`kesi Xussayng`a bermekshi boladı. Biraq sarayda kelip shıqqan awdarıspaq payıtında Xussayn ha`m Muxammad Bograxanlar za`ha`rlenip wo`ltiriledi. Usı sebeplerge baylanıslı Maxmud 1057-jılı Kashg`ardan qashıwg`a ma`jbu`r boladı. Wonın` Qashqarda alg`an bilimine, Buxara, Nishapur, Bag`dad qalalarında bolıp u`yrengenleri qosıladı ha`m tu`rkiy tili menen bir qatarda arab, parsı tillerin jetik men`geredi. Wo`z zamanının` asa bilimdan filologı, tariyxshısı, yetnografi, geografi retinde tanıladı. 1080-jılı wol wo`zinin` watanı Qashg`arg`a qayıp keledi.

1101-jılı 72 jasında Maxmud Qashg`ariy qaytı bolg`an ha`m wo`zinin` wopal degen awılında jerlengen. wonın` «Ullı ustazdın` mazarı» dep atalg`an qoyımshılıg`ı 1984-jılı restavratsiya yetilip qaytadan tiklendi.

Maxmud Qashg`ariy tu`rktin` tun`g`ısh til mamanı, tu`rkiy tildin` sabaqlıg`ın islegen, grammatikasın du`zip, ulıwma tu`rk a`leminin` til wo`nerinin`

---

⁴ <http://kk.wikipedia.org/>

wo`risin ken`eytip, du`n`yag`a tanıtqan alım. Tyurkologiya tariyxında wol tun`g`ish tariyxıy salıstırmalı usıldı qollanıp, tu`rkiy tillerdin` tariyxıy dialektologiyasının` tiykarın saladı. Wonın` usı tillerdi salıstırmalı tu`rde izertlew usılı pu`tkil Shıg`ıs tilshilerine worta q izertlew usılı retinde wo`zinshe bir mektep bolıp qa`liplesti.

Tu`rkiy jurtının` bay tariyxı, geografıyalıq jag`dayı, a`debiyatı menen wo`neri, yetnografıyalıq wo`zgeshelikleri «Devonu-lug`at –it tu`rk» miynetinde nag`ız tariyxıy da`liyller menen keltirilgen. wol ko`plegen urıwlardın`, tayıpalardın` til wo`zgesheliklerin tallap, tu`rkiy tilinin` ma`nısın salıstırıp tu`sindiredi, turmıs saltın, u`rp-a`detin bayanlaydı, sol da`wirdegi bir qatar jazıwshılardın`, ulamalardın`, tariyxıy adamlardın` atları menen wo`mirbayanlıq dereklerin, tu`rkiy xalıqlarının` a`psana ha`m ra`wiyatların, naqıl-maqalların beredi. Sonın` menen bir qatarda wol wo`tken da`wirdegi tu`rkiy a`lemnin` qartasın islep, wonda Barısxan, Balasu`gin, Taraz, yekio`giz, Qashg`ardan baslap, tu`rk du`n`yasının` burıng`ı qalaların, xalqının` ma`ka`nların tolıg`ı menen ko`rsetedi. Bul jerde wonı tu`rkiy a`leminin` tun`g`ish yentsiklopediyalıq bayanlawshısı dese de boladı.

Maxmud Qashg`ariy Woraylıq Aziyada da`slepki worta a`sir ma`deniyatının` ullı g`ayratkerlerinen bolıp, til bilimi tarawında, sonın` ishinde tu`rkiy tillerin u`yreniw tarawında belgili boldı ha`m tariyxta wo`shpes iz qaldırdı.³

Wol jasap wo`tken XI a`sirde Mavernaxrda Samaniyler wornın Qaraxaniyler a`wladı iyelegen, tu`rkiy a`debiy tildin` ken`nen taray basladı. Ha`tteki, Abbosiyler xalifalıg`ı woraylarında da, a`zelden arab ha`m basqa samaniy xalıqlar jasap kelgen u`lkelerde tu`rkiy yelatlardın` ko`beyip tu`rk⁵ tiline itibar ku`sheygen da`wiri yedi. Maxmud Qashg`ariy wo`zinin` uzaq jıllar dawamında do`retken «Devonu lug`at –it tu`rk» kitabın 1074-jılda pitkerip, abbosiy xalifasının` a`wladınan bolg`an joqarı ma`rtebeli Abulqasım Abdulloh binni Muxammad al-Muqtadg`a bag`ıshlag`an. Miynetin` tiykarg`ı ha`m ilim tiline aylangan arab

⁵ http://ziyonet.uz/uzc//peoplre/mahmud_kashgari

tilinde jazılǵan bolıp, tu`rkiy tildin` teksti sol da`wirdegi Shıǵıs musulmanları aymag`ında ken`nen tarqalg`an din baylıǵın, mazmunlıǵı ha`m ra`n`-ba`ren`ligin tu`sindiriw ushın jazılǵan dep shamalaw mu`mkin.

Mahmud Qashg`ariy Balasu`ginde tuwılıp, usı jerde jigitlik da`wirin keshirgen bolsa da uzaq jillar «Joqarı Qıtaydan baslap pu`tkil Maveranaxr, Xorezm, Ferg`ana, Buxara, ha`zirgi Arqa Afganistang`a deyin sozilg`an» tu`rkiy u`lkelerdi, tu`rkmenler, wog`ızlar, chigiller, yag`molar, qırg`ızlardın` qalaların, awıl ha`m jaylawların gezip shıqtı, tu`rli dialektlerdin` qa`siyetlerin u`yrendi, wolardı a`debiy til menen salıstırdı ha`m wo`zinin` jumısı ushın ju`da` bay material topladı. So`zlik du`ziwde arab tilshileri jaratqan da`stu`rlerden wo`nimli paydalang`an halda, jumısqa do`retiwshilik penen qarap, tu`rkiy til nızamlıqların birinshi na`wbette inabatqa alıp kitabına ta`rtiplestirdi.

Qashg`ariydin` miynetini, wo`zinin` aytıwınsha, «aldın hesh kim du`zbege ha`m hesh kime ma`lim bolmag`an ayırıqsha bir ta`rtipte» du`zilgen. Wonda ko`p dialektologiyag`a tiyisli ta`rtiplewshi qag`ıydalar, grammatikalıq, morfologiyalıq, leksikalıq, semantikalıq belgiler ko`rsetilgen. Miynet paydalanıwshılarg`a an`satlıq tuwdırıw ushın a`piwayı ha`m tu`sinikli jazılǵan. Wonda a`yyemgi tu`rk a`lipbesi, fonetikalıq nızamlıqlar, worfoepikalıq ha`m worfografiyalıq qag`ıydalar puxta tu`sindirilip berilgen. So`zlikte tu`rkiy so`zlerdin` du`ziliw da`stu`rleri, mısalı so`z ta`rtibi, feyildin` tu`rleri, so`zdin` yetimologiyasına baylanıslı pikirler bayan yetilgen. Avtordın` ko`rsetiwinshe, kitap 8 bo`limnen, kirisiw ha`m juwmaqlawdan ibarat.

Ha`r bir bo`limde atamalıq ha`m ismlik so`zler, feyiller qolaylı bolıw ushın wo`z aldına ajıratıp berilgen. «Devon»da 7500 artıq tu`rkiy so`zlerdin` ma`nisleri tu`sindirilgen. «Devonu lug`at it-tu`rk» ha`m a`debiy til, ha`m tiykarg`ı tu`rkiy dialektlerdi wo`z ishine alg`an, wondag`ı a`debiy til ha`m dialektler ma`nisleri boyınsha wortasha a`debiy tildegi 10-12 so`zge, dialektdegi bir so`zge tuwrı keledi, yag`nıy ulıwma tu`rkiy a`debiy tilge ayırıqsha a`hmiyet berilgen. Bul

jag`day sol da`wirdegi islam a`leminde tu`rkiy a`debiy tildin` qansha ken` tarqalg`anı ha`m u`lken da`rejege iye bolg`anlıg`ın tastıyqlawshı da`lil bolıp yesaplanadı.

So`zlikte ju`zlegen adamlardın` atları, qala ha`m awıl, u`lkelerdin` atamaları, da`r`ya, taw, jaylaw, woypatlıq, ko`l, say kibi geografıyalıq atamalar, tu`rli urıw, aymaq, yelat, planeta, juldızlar, ma`wsimler tilge alınadı. Wonda ta`riplengen grammatikalıq ko`rsetkishler, morfemalardın` yesabı mın`g`a jaqın.

Tu`rkiy xalıqları tariyxına baylanıslı a`psana ha`m ra`wiyatlar, 290 g`a shamas naqıl-maqallar, hikmetli so`zler, 700 qatardan artıq qosıq qatarlarınan u`zindiler usı miynetten worın alg`an. Qosıq u`zindilerinin` ko`plegen bo`limi tu`rkiy xalıqlardın` awız-eki do`retpelerine say to`rtliklerden ibarat. Biraq, «Devon»da keltirilgen qosıq qatarlardın` 150ge shaması islam da`wiri poeziyasına ta`n bolg`an «bayt» tilindegi u`zindileri bolıp, woları Qashg`ariydin` wo`zi de ko`binese «bayt» dep ataydı. Kitapta 7 yepikalıq da`stan, muhabbat qosıqları, kosmostın` jaratılıwına baylanıslı qatarlar, qosıqlar, ta`biyat ko`rinislerinin` ta`riypi, gimnler, filosofıyalıq ko`zqaraslar ushıraydı.

«Devonu lug`at – it tu`rk» («Tu`rk so`zligi toplamı») atlı miynetin` avtorı lingvist ja`ne geograf *Maxmud ibn al-Xuseyn ibn Muxammad al-Kashg`aridın`* worını ayrıqsha yekenligi talas tuwdırmaıdı.⁶ Maxmud Issık ko`ldin` jag`asındag`ı Barısxan qalasında tuwılg`anı menen, wo`mirinin` ko`p bo`legin Qashg`arda wo`tkizedi. Wo`zinin` aytıwı boyınsha kitap jazıw ushın wol tu`rkler woturg`an jerdin` barlıg`ın aynalıp shıg`adı. Wol Qarlıqlardın`, qan`g`arladın`, wog`ızlardın`, qıpshaqlardın`, qırğ`ızlardın` so`zlerin tikkeley a`n`gimeden jazadı, woların` qosıqların, naqıl-maqalların, an`ızları menen u`rp-a`detlerin jazg`an.

«Devonu lug`at – it tu`rk» - tu`rk xalıqlarınin` ma`deniyatı, sharwashılıg`ı, yetnonimleri, toponimleri, xalıqlıq kalendarı, geografıyalıq terminologiyası ha`m

⁶ <http://myxatai> 2006/narod.ru/kashkari.html

de ko`plegen basqa da mag`lıwmatlar alıwǵa bolatug`ın wo`zinshe bir yentsiklopediya yesabı. Usılayınsha biz, worta a`sirlik Woraylıq Aziya sol zamandag`ı ilim woraylarının` biri bolǵ`anlıg`ın bilemiz. Balasu`gin menen Wotrar, Damask penen Bag`dattay bolmasa da, ilimiy bilim ushın wolardın` ma`nisi ju`da` ku`shli boldı. Wo`kinishlisi sonda, sol da`wirdegi ilimpazlardın` do`retpeleri saqlang`an wotrar kitapxanası bizge deyin tolıq jetip kelmegen, biraq jetkenlerinin` wo`zi tu`rkiy tilles yellerdin` iliminin` rawajlang`anlıg`ınan derek beredi.

Sol zamanda seljuklerge tiyisli bolǵ`an Bag`datta ju`rgende, tu`rk xalqının wo`mirin, wonın` mentalitetin, salt-da`stu`rin, jaylasıw geografıyasın, yen` aldı menen tilin jan-jaqlama ta`riypleytug`ın kitap jazıw tuwralı woyları pisip jetiledi. Maxmud Qashg`ariydin` ataqlı «Devonu lug`at it - tu`rk» kitabı shın ma`nisinde tu`rk yentsiklopedıyasın beredi. wonda tariyxıy-ma`deniy, yetnografiyalıq ja`ne lingvistikalıq materiallar jıynaqlanıw, juwmaqlastırılǵ`an. Qashg`ariydin` «Devon»ı XI-a`sirdegi tu`rk xalıqlarının` du`n`ya tanıw wo`zgeshelikleri ko`rsetilgen, minez-qulıqları menen yetnikalıq ayırmashılıqları jazılǵ`an, wo`tken babalardın` miynetlerin saqlag`an-tu`rk ma`dniyatının` yesteligi bolıp tabıladı. Kitapta yertede du`n`yadag`ı zoroastriylik-shamanlıq ko`zqaraslar menen birge jan`a ideologiya – islam menen wonın` tarmag`ı sufizm yelementleri de gezlesedi. Yusip Balasagunnın` jas zamanlası retinde, wonın` tildin` ma`nisi menen roli jo`nindegi ko`zqarasının` tiykarında, Qashg`ariy tillerdi izertlewde salıstırıw usılın ha`m tariyxıy jaqtan keliw usılın yengizdi, so`ytip ha`zirgi tu`rkologiya iliminin` tiykarın saldı. Qashg`ariydin` jetekshisi Farabtan shıqqan Isxak ibn Ibraxim al`-Farabi (Jauxari) boldı. wonın` “Divan al`-adab fi bayan lugat al`-arab” (“A`debiy shıg`armalardın` arab tilindegi jıynag`ı” – “Sobranie literaturnix proizvedeniy v izlojenii na yazike arabov”) degen miynetin Beruniy de paydalang`an. Beruniy menen Qashg`ariydegi da`rilerdin` tu`rikshe atalıwı birdey. Maxmudttın` araplıq-filologiyalıq bilimi menen qatar worta a`sirdegi musılmanlıq ilimlerdin` ba`rinen de bilimi boldı. Maxmud Qashg`ariydin` kitabına wonın` wo`zinen artıq baha beriw qıyın. *“Bul kitaptı – dep jazadı Maxmud – men alfavitlik ta`rtip penen*

jazdim, wonı naqıllar menen, sadjalar menen, maqallar menen, qosıqlar menen, radjazlar menen (a`skeriy qosıqlar menen) ja`ne prozalıq u`zindiler menen bezedim. Men qıyınların jen`illettım, tu`siniksizlerin tu`sındırdım, jıllar boyı jumıs isledim: (Kitap woqıwshıların) wolardıń (tu`riklerdin`) u`rp-a`detleri menen ja`ne bilimi menen tanıstırıw ushın, wog`an wolardıń woqıytug`ın qosıqların, baxıtlı ja`ne baxıtsız ku`nleri danıshpanlıq a`n`gimeler aytıw ushın qollanıtug`ın naqılların sheshen, aytıwshıg`a, al wol kelesi aytıwshıg`a jetkeriw ushın jazdım. Sonın` menen (so`zler menen) qatar atalg`an pa`nlerdi ja`ne belgili (jiyi qollanılatug`ın) so`zlerdi kitapta jiynaqladım, sonlıqtan kitap joqarı da`rejege ko`terildi ja`ne ayqın basılımlıqqa jetti". Bul kitabında tu`rkiy tillik folklordın` tiykarğ`ı janrların – da`stu`riy ja`ne lirikalıq qosıqlardı, batırlar jırınan u`zindilerdi, tariyxiy miynetler ha`m an`ızlardı (Iskender Zulharnayınnıń /Aleksandr Makedonskiy/ tu`rk jerlerine shabıwılı), 400-den aslam naqıl-maqallar ha`m awızsha a`n`gimelerdi keltiredi.

Sunday-aq Maxmud Qashg`ariydin` til ilimine (lingvistikag`a) baylanıslı do`retken miynetleri ishinde «Javohir un naxv fi lug`atit turk» - «Tu`rkiy tillerinin` sintaksislik qag`ıydaları», tu`rkiy xalıqlar ushın wortaq ha`m bahalı yesaplang`an «Devonu lug`at it-turk» - «Tu`rk so`zligi toplamı» atlı miynetleri belgili. Biraq «Javohir un naxv fi lug`atit turk» - «Tu`rkiy tillerinin` sintaksislik qag`ıydaları» dep atalg`an miyneti bizge kelip jetpegen. Al «Devonu lug`at it-turk» - «Tu`rk so`zligi toplamı» atlı miyneti negizinen tu`rkiy so`zlerinin` arab tili boyınsha tu`sindirme so`zligi bolıp, wonda sol da`wirdegi xalıqtın` so`ylew tili, qosıq, naqıl-maqalları, qara so`z u`lgileri berilgen. Bul miynetti hijriy sa`nenin` 466-jılı baslap, hijriy sa`nenin` 469-jılı jazıp pitkergen. Bul shıg`armanın` Maxmud Qashg`ariy qol jazbasının` tek g`ana bir danası saqlanıp qalg`an ha`m bizge kelip jetken. Bul qol jazba anıq Maxmud Qashg`ariydin` wo`zinin` qolı menen jazılğ`an yemes. Wol Maxmud Qashg`ariydin` wo`zi jazg`an tu`p nusqadan aradan yeki ju`z jil wo`tkennen keyin Siriyalı alım Muxammed ibn Abu Ba`kir ibn Abulfatih Damashqiy degen adam ta`repinen ko`shirip jazılğ`an ha`m sol qoljazba

ko`shirmesi bizge kelip jetken.<sup>7</sup> Bul qol jazba XX a`sirdin` basında Stambuldanda tabilg`an. 1915-jilları u`sh tomlıq kitap bolıp, sol jerde basılıp shıg`adı. Shıg`ıstı izertlewshi Brokkel`man ta`repinen 1928-jılı nemets tiline, 1939-jılı Besim Atalay ta`repinen wosmanlı tu`rk tiline, son`ınan 1960-1963-jilları Solih Mutallibov ta`repinen wo`zbek tiline awdarılğ`an.

Biz usı pitkeriw qa`nigelik jumısımızda Solih Mutallibov ta`repinen wo`zbek tiline awdarılğ`an awdarmasınan paydalandıq.

Tu`rkiy til biliminde M.Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it turk» - «Tu`rk so`zligi toplamı» atlı miynetin izertlewge arnalg`an A.N.Kononov<sup>8</sup>, S.Mutalibov<sup>9</sup>, S.Axalli<sup>10</sup>, V.Maxpirov<sup>11</sup>, A.Kairbaeva<sup>12</sup>, A.Ragimov<sup>13</sup> ha`m tag`i basqa avtorlardın` miynetleri do`retildi. Al qaraqalpaq til biliminde akademik H.Hamidov<sup>14</sup>, D.Nasirov<sup>15</sup>, Sh.Abdinazimov<sup>16</sup> h.t.b miynetlerinde tu`rkiy xalıqlarına wortağ bul jazba yesteliktin` tili ha`m wonın` qaraqalpaq tiline qatnası tuwralı mag`lıwmatlar berilgen.

Maxmud Qashg`ariydin` bul miyneti tu`rkiy xalıqları ushın wortağ ha`m yen` bahalı miynet sıpatında tanıs bolıp, wonda tu`rkiy tilleri boyınsha bay materiallar toplang`an. Bul haqqında Maxmud Qashg`ariydin` wo`zi de atı atalg`an miynetinde bilayınsha jazadı:

«Men wo`zine ten`lesi joq kitap jazdım. Menin` miynetim u`lgi bolsın dep, so`zlerdin` tiykarın wolardın` kelip shıg`ıw sebepleri menen qosı bayanladım ha`m wolardın` qag`ıydaların anıqladım. So`zlerdin` ha`r bir toparın bayanlag`anımızda

⁷ Мәмбетов К. Ерте дәуірдеги қарақалпақ әдебияты. Нөкіс, 1992, 86-87-бетлер

⁸ Кононов А.Н. М.Кашгарский и его «Девану луғат-ит турк». –Сов.тюркология, 1972, №1

⁹ Муталлибов С. М. Кашгарский «Девану луғат-ит турк». –АДД, - Ташкент, 1967.

¹⁰ Ахаллы С. Словарь Махмуда Кашгарского и туркменский язык. – АҚД, -Ашхабад, 1968.

¹¹ Махпиров В. Собственные имена в памятнике XI в. «Девану луғат-ит турк» М.Кашгарского. –АҚД, -Алма-ата, 1980

¹² Каирбаева Р. К.Брокельман о словообразующих формантах в языках тюркских племен XI века (по материалам «ДЛТ» М.Кашгарий). –АҚД, -Алма-ата, 1981

¹³ Рагимов А. «Девану луғат-ит турк» М.Кашгарий и лексика азербайджанского языка. –АҚД, -Баку, 1985.

¹⁴ Ҳамидов Ҳ. М.Қашгарий ҳәм қарақалпақ тилинің фонетикалық системасы. // Вестник КК. ФАН УзССР, 1973, №1

¹⁵ Насыров Д. Основные особенности диалектов каракалпакского языка и их отношения и «Девану-луғат-ит турк» М.Кашгари. //Вестник КК ФАН УзССР, 1973, №3.

¹⁶ Абдиназимов Ш. Махмуд Қашғарийдің «Девону луғат-ит түрк» мийнети ҳәм қарақалпақ тилиндеги айırım нақл-мақаллар. Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң Хабаршсы. Нөкіс. 2006. №4.

soʻzlerdin` qurılıwının` da`lilin berdim, wo`ytkeni danıshpanlıq, a`piwayı shınıqlardan kelip shıg`adı»¹⁷

Maxmud Qashg`ariy tu`rk tilinin` a`hmiyeti, arab tilinen hesh qanday da kem yemes yekenligin da`lillemekshi boladı. «Devonu lug`at-it-tu`rk»tin` qol jazbasın da`slep 1914-15-jılları tu`rk alımı Ali Amiri bazardan satıp aladı.¹⁸ Wol Kilasli Rifatqa qoljazbanı ta`rtipke keltiriwdi tapsıradı. Rifat miynetin` ko`shirmesin islep 1915 jılı birinshisi menen yekinshisin, al 1917 jılı u`shinshi kitaptı Stambulda basıp shıg`aradı. Usı waqıttan baslap miynet ha`r-ta`repleme izertlene baslaydı. Miynetin` tekstin basıp shıg`arıw ha`m tilin izertlew menen ko`plegen alımlar shug`ıllandı. Mısalı Brokkel`man, so`z dizbeklerin alfavitlik ta`rtipke keltirip nemis tilindegi awdarmasın basıp shıg`adı. Tu`rk alımı Basım Alatay 1914 jılı qoljazbanı tu`rk tiline awdarıp, u`sh tomlıqtı Ankarada 1934-1943 jılları basıp shıg`ardı. 1960-1967 jılları Solih Mutalibov jumıstı wo`zbek tiline awdardı. Keyin jumıs Qıtayda uyg`ır tilinde basılıp shıqtı. Azerbaijan alımı A.Demirchizadenin` aytıwınsha miynet azerbaijan tilinde de basılğ`an. Baskakov N. A, Qashgariydi "tu`rk tillerin salıstırıwdın` pioneri" dep, Samoylovich A. N - "XI a`sirdin` Radlovı" dep atadı. Miynetin` mazmunı ko`plegen biybaha yekonomikalıq, materiallıq, tu`rklerdin` pu`tkil du`n`yalıq jag`dayı haqqındag`ı mag`lıwmatlardan turadı. Bunda a`debiyat tarawı, geografiyalıq ja`ne astronomiyalıq mag`lıwmatlar, til wo`zgeshelikleri menen ilimiy izertlew jumısları bar. Akademik I. A. Kononov materiallar menen qamtılıwına baylanıslı «Devonu-lug`at-it tu`rk»ti 5 tarawg`a bo`ledi: 1. So`zlik qor, anıqlang`an ruwdın` leksikası. 2. Tu`rklerdin` jasaytug`ın jerleri haqqında mag`lıwmatlar. 3. Tu`rk tillerin toplastırıw. 4. Tarixiy fonetika menen grammatika tuwralı mag`lıwmatlar. 5. Tu`rklerdin` tarixı, geografiyası, yetnografiyası, poeziyası, folklori tuwralı mag`lıwmatlar.

Maxmud Qashg`ariy mınaday maqset qoydı: tek tu`rk tiline tiyisli so`zlerdi g`ana qarastırıw. Sonlıqtan so`zlikte; kiyimdi, u`y buyımların, awıl sharwashılıg`ı

¹⁷ Махмуд Кашғарий «Девану луғат-ит-турк» Тошкент, т.І. 1960

¹⁸ <http://www.goole.ru/url...>

wonimlerin, quraldı, muzikalıq a`sbaplardı, ruwlıq ja`ne taypalıq atamaları, awqat atların, an`lardı, wo`simliklerdi, ku`n, ay, jil atamaların, qalalardı, awrıw atların, da`rilerdi bildiretug`ın so`zlerdi ushıratamız. Bunda 29 taypa ushırasadı.

M. Qashg`ariydin` kartası boyınsha wolar Rumnan Shıg`ısqa qaray: begemen, kıfgan, woguz, yemen, bashqurt, basmıl, kay, yabaku, katar, qırgızı; arı qaray chigel`, tuxsi, yagma, ugrak, charuk, chomıl, uygur, qıtay, tagut, tabgash. Qashg`ar - QXR-dag`ı Shınjan-Uyg`ır avtonomiyalı woblısının` qalası, Ullı Jipek jolındag`ı iri sawda worayı boldı. Ullı alım kitapta 6800 tu`rk so`zin jiynap (110 jer-suw ataması, 40 tu`rli xalıq penen taypalar), arab tilinde tu`sindirme beredi. Kitapta 242 qosıq, 262 frazeologizm ha`m naqıl-maqallar keltirilgen.

To`mende Qashg`ariydin` kitaplarınan keltirilgen u`zindiler wonın` ko`zqarasların tu`siniwge mu`mkinshilik beredi.

“Waqıt mezgilleri asıqtıradı, adamnın` ku`shın sarqıladı, yerlerdin` a`lemin tarıladı... wonın` (waqıttın`) ta`rtibi solay, wol basqalardın` (eldin`) ba`rine birdey (ta`sir yetedi). yeger a`lem, nıshang`a alıp woq-jayın tartsa, tawdın` shın`ın da jarıp jiberedi”.

"Menin ulım, men sag`an miyrim-sha`pa`a`tliktin` qag`ıydaların qaldıraman. Miyrimli yer-azamatlar menen birge ju`r".

"A`lemnin` tu`ni menen ku`ni sayaxatshılar siyaqlı. wolardın` jolı kim menen kesilisse, sonın` ku`shın aladı".

"Adamnın` zatlardı menen du`n`yası - wonın` dushpanı. Baylıq jiynag`anda woylan, wol shen`inen asıp ketpesin, asıp ketse wol suw tasqını siyaqlı iyesin to`men qaray tartıp ketedi. Du`n`ya ushın talay azamatlar xor bolg`an. Du`n`yanı ko`rip wolar (onı) jemtikke u`ymelegen quzg`ınday bas saladı. wolar du`n`ya jiynap tıg`ıp saqlaydı, jetispeydi dep jılanıp ju`rip paydasın da ko`rmeydi, wolar altın dı da solay jiynaydı. Du`n`ya ushın, qudaydı umıtip, (o`zinin`) balaların, tuwısqanların shın ma`nisinde tunshıqtıradı".

"Miyrim-sha`pa`a`tli bola wotırıp, tag`ı da miyrimlilikke umtıp, ta`ka`bbir bolma".

Maxmud Qashg`ariydin` "Diywanı" ("So`zlik") - yerte zamandag`ı tu`rk dialektikası, dialektikalıq tu`rdin` wo`zshelikleri menen fonetikalıq ja`ne morfologiyalıq qubılısları haqqında tu`sinik beretug`ın birden-bir yestelik. worta Aziyanın`, Shıg`ıs Tu`rkistannın`, Povolj`enin`, Priural`enin` tu`rk xalıqları menen taypalarınn` awızsha-poemalıq shıg`armaları bar. Arab filologiyasının` qag`ıydası menen jazılğ`an Maxmud Qashg`ariydin` miynetleri, tilshiler, folklorshılar menen a`debiyatshılar ushın bu`gingi ku`ni de a`hmiyetin joyg`an joq.

I BAP. MAXMUD QASHG`ARIYDIN` «DEVONU LUG`AT-IT TU`RK» MIYNETINDEGI FRAZELOGIZMLERDIN` LEKSIKA-SEMANTIKALIQ TU`RLERI

Frazeologizmler barlıq tillerde de yelege shekem belgili bir sistemag`a tu`sip, tolıq izertlenip bolıng`an yemes. Biraq, frazeologiyalıq so`z dizbekleri haqqındag`ı ma`sele a`lle qashannan baslap-aq ilimpazlardın` dıqqatın wo`zine awdarıp kiyatır.

Professor Ye.Berdimuratovtın` «Ha`zirgi qaraqalpaq tili» /leksikologiya/ kitabında: «*Frazeologiya – til iliminin` belgili tarawlarınun` biri. Bul terminnin` wo`zi tiykarınan grektin` **phrazis** «frazı» ha`m **logos** «ilim» degen so`zlerinen kelip shıqqan. Tildegi frazeologiyalıq so`z dizbekleri frazeologiyannın` u`yretetug`ın, izertleytug`ın wob`ekti bolıp tabıladı»¹⁹ delingen.*

Sonlıqtan da frazeologiyalıq so`z dizbekleri wo`zlerine ta`n ayrıqsha belgilerge iye bolıp keledi. wolar mınalardan ibarat:

1. Frazeologiyalıq so`z dizbekleri tilimizde jeke leksikalıq birlikler sıpatında tayar tu`rinde qa`liplesken so`z dizbekleri bolıp yesaplanadı.

Mısallar:

---

¹⁹ Бердимуратов Е. Хэзирги қарақалпақ тили./лексикология/.-Нөкис.1979.284-б.

1. *Adam alası ishinde, mal alası sırtında. /It.,117-b./*
2. *Ken`esli yel azbas, ken` kiyim tozbas. /It.,235-b./*
3. *Taw arqan menen iyilmeydi, ten`iz qayıq penen bekilmeydi. /It.,126-b./*
4. *Wo`gizdin` ayag`i bolg`ansha, buzawdın` bas bol. /I t.,61-b./*
5. *Bala, balanın` isi shala. /III t.,159-b./*
6. *Suw ko`rmey yetik sheshpe. /III t.,431-b./*
7. *Qan, qan menen juwilmas. /III t.,74-b./*
8. *Tesik monshaq jerde qalmas. /III t.,37-b./*
9. *Jalg`iz tuyaqtın` shan`i shıqpas. /III t.,394-b./*
10. *Asıqpag`an arbalı qoyang`a jetedi. /II t.,19-b./*
11. *Ko`rpen`e qarap ayaq soz. /II t.,158-b./*
12. *Ebelek shubın su`tke tu`ser. /II t.,21-b./*
13. *Eki ayg`ır aqassa, wortasında tay wo`ler. /III t.,332-b./*

Minekey, usı sıyaqlı frazeologiyalıq so`z dizbeklerin ha`r bir adam tilden paydalanıw uqıplılıg`ına qaray ulıwma xalıq ta`repinen qa`liplesken tu`rinde g`ana qollana aladı. Yeger wolardı yerkin so`z dizbekleri sıyaqlı yetip ishinen so`zlerdi alıp taslap yamasa qa`legen so`z benen wornın wo`zgerip paydalansaq, wonda wolardıń buzılıwı yamasa so`zlerdin` ma`nissizligi kelip shıg`adı. Sonın` ushında frazeologiyalıq so`z dizbekleri jeke leksikalıq birlikler sıpatında tilimizde tayar tu`rinde qa`liplesken.

2. Frazeologiyalıq so`z dizbekleri ma`nilik jaqtan wobrazlı xarakterge iye bolıp keledi.

Misalı: *G`azg`a jetemen dep, g`arg`anın` putı sınar. /I t.,255-b./*

Bul maqal ko`rkem shıg`armada yamasa awızeki so`ylewde wornılı jerinde qollanıladı. Wornın` ma`nisi sonnan ibarat: qolın`nan keletug`ın islerge aralasıwg`a, yeger qolın`nan kelmeytug`ın is bolsa, worınsız urınbawg`a baylanıslı aytıladı.

Bunı jay so`zler menen aytıwǵa da bolar yedi, biraq frazeologiyalıq so`z dizbegi wobrazlılıq ma`ni bildirip turadı. «*G`azg`a jetemen dep, g`arg`anın` putı sınar*» degennin` wornına «*ol iske aralaspı, paydasız*» dep qoya qoyıwǵa bolar yedi, biraq bunda wobrazlılıq, so`z ma`nisinin` wo`tkirligi, ta`sirliligi sezilmegen bolar yedi. Sonın` ushında frazeologiyalıq so`z dizbekleri ma`nilik jag`ınan wobrazlı xarakterge iye bolıp keledi.

Mısalı:

Ko`rpen`e qarap ayaq soz. /II t.,158-b./

Ken`esli yel azbas, ken` kiyim tozbas. /It.,235-b./

«*Ko`rpen`e qarap ayaq soz*» degen maqal kerekli wornında paydalanılıp, wonın` ma`nisi «halın`a qarap is tut» degenge sa`ykes keledi.

«*Ken`esli yel azbas, ken` kiyim tozbas*» degen frazeologiyalıq so`z dizbegi de worınlı jerinde qollanılıp, ken`esip islengen is na`tiyje beretug`ınılıg`ına baylanıslı aytilg`an.

3. Frazeologiyalıq so`z dizbegin quraytug`ın jeke komponentler wo`zlerinin` qa`liplesken turaqlı wornına iye bolıp keledi.

Mısalı: *Tesik monshaq jerde qalmas. /III t.,37-b./*

Bul ga`ptegi jeke komponentlerdin` wornın wo`zgeriwge yamasa qa`legenin`she basqa so`zler menen almastıra beriwge bolmaydı. Geypara jag`daylarda sol so`zge ma`nisi jag`ınan jaqın so`zlerdi qoyıp ko`rsen`, sol ga`ptin` yamasa so`zdin` ma`nisi pu`tkilley wo`zgerip ketiwi yaki so`z ma`nisi buzılıp ketiwi mu`mkin. «*Jerde qalmas*» degennin` sinonimii retinde «*jerde jatpas*» degendi alıp qarasaq: «*Tesik monshaq jerde jatpas*» boladı. Biraq, bunda ga`ptin` ma`nisi wo`zgerip ketedi. Sonın` ushında frazeologiyalıq so`z dizbeklerin quraytug`ın jeke komponentler wo`zlerinin` qa`liplesken turaqlı wornına iye bolıp keledi.

4. Frazeologiyalıq so`z dizbeklerin quraytug`ın jeke komponentler ko`binese jıynalıp barıp, bir sintaksislik xızmet atqaradı.

Mısalı:

Joldasın`dı hu`rmet qıl,

O`zgelerge ko`z tikpe. /III t.,18-b./

Bul jerde «ko`z tikpe» degen so`z dizbegindegi so`zlerdin` ha`r qaysısı wo`z aldına ayırım-ayırım sintaksislik xızmet atqarıp turg`an joq, yekewi qosılıp barıp sintaksislik xızmet atqarıp tur, yag`nıy sol ga`ptin` bayanlawışı bolıp kelgen.

5. Frazelogiyalıq so`z dizbegin bo`leklerge bo`liwge bolmaydı.

Mısalı: *O`zgelerge ko`z tikpe* degen degen mısaldag`ı «ko`z tikpe» degen frazeologiyalıq so`z dizbegin bo`lip taslasaq, wonda pu`tin ma`ni birliqi buzıladı. Sonın` ushın da wol pu`tin bir so`z wornına jumsalğ`an.

6. Frazelogiyalıq so`z dizbeklerin basqa tilge so`zbe-so`z awdarıwg`a bolmaydı.

Sebebi so`zbe-so`z awdarıw jeke komponentleri jıynalıp payda yetken pu`tin ma`ninin` buzılıwına alıp keledi.

Mısalı: *Qolda tuwg`an wo`gizdin` baspaq atı qalmaydı* degen frazeologiyalıq so`z dizbegin rus tiline so`zbe-so`z awdarg`anımızda hesh qanday ma`ni shıqpay qaladı. Sonın` ushın frazeologizmlerdi basqa tilge awdarg`anda sol tilde ma`nisi sa`ykes keletug`ın so`z dizbeklerinen paydalanıw yamasa sol tilde ma`nisi uqsas frazeolozimlerden paydalanıw tiyis.

Mısalı:

Qolda tuwg`an wo`gizdin` baspaq atı qalmaydı. /qaraqalpaqsha/.

Uyda wsgan buzoq hech waqt hwkiz bwlmaydı. /o`zbekshe/.

Malen`kaya sobachka do starosti shenok. /russha/.

Mine, bunnan frazeologiyalıq so`z dizbeklerin so`zbe-so`z awdarıw yemes, al ma`nisi jag`ınan awdarıw kerek yekenligi seziledi.

Frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` yen` tiykarg`ı belgileri yesabında joqarıda ayıp wo`tken altı belgisin ko`remiz. Mine bular frazeologizmlerdin` ayırıqsha leksikalıq-semantikalıq kategoriya yekenligin bildiredi.

Frazeologizmler ma`selesin jan-jaqlama izertlegen rus ilimpazı, akademik V.V.Vinogradov rus tilindegi frazeologiyalıq dizbeklerdi to`mendegishe klassifikatsiya jasaydı:

1. Frazeologicheskie srasheniya.
2. Frazeologicheskie yedinstva.
3. Frazeologicheskie sochetaniya.

Usınday u`sh tu`rge bo`lip ko`rsetken.²⁰ Sonday-aq tu`rkiy tillerdegi birqansha miynetlerde de frazeologizmlerdi klassifikatsiya jasag`anda akademik V.V.Vinogradovtın` usılına uqsas u`sh tu`rli usıldı ko`rsetip wo`tkenligin aytıp wo`tsek boladı. Wolardan qazaq tilinin` frazeologiyalıq dizbeklerin belgili qazaq ilimpazı K.Axanov wo`zinin` «Til bilimine kirispe» atlı miynetinde

1. Frazeologiyalıq tutastıqtar
2. Frazeologiyalıq birlikter
3. Frazeologiyalıq tizbekter

dep u`sh tu`rge bo`lip ko`rsetken.²¹

Bunnan basqa da belgili wo`zbek ilimpazı Sh.Raxmatullaevta wo`zinin` «Frazeologik birliklarning asosiy ma`no turlari» degen miynetinde wo`zbek tilindegi frazeologiyalıq dizbeklerdi:

1. Frazeologik butunlik
2. Frazeologik chatishma
3. Frazeologik qoshilma

dep u`sh tu`rge bo`lip berip qoyg`anlig`ın ko`riwge boladı.²²

Frazeologizmler haqqındag`ı usınday birqansha miynetler menen tanısıp shıqqanıımızda haqıyqatında da frazeologiyalıq dizbeklerdin` bo`liniw tu`rleri ko`pshilik tillerde bir-birine uqsas yekenligin ko`remiz. Wonın` sebebi sol tiller menen shug`ıllanıwshılardıń ko`pshiligi akademik V.V.Vinogradovtın`

²⁰ Виноградов В.В. Русский язык. «Учпедгиз».М.,1947.

²¹ Аханов қ. Тил билимине кириспе. – Алматы. 1962. 103-б.

²² Рахматуллаев Ш. Фразеологик бирликларнинг асосий маъно турлари. – Тошкент. 1955. 4-б.

klassifikatsiyasına su'yene wotırıp, woz tillerinin faktleri tiykarında frazeologiyalıq dizbeklerge klassifikatsiya jasag`anı sezilip turadı.

Sunday-aq qaraqalpaq tilindegi J. yeshbaevtın «Qaraqalpaq tilinin qısqasha frazeologiyalıq so`zligi» dep atalg`an miynetinde de frazeologizmlerdin` klassifikatsiyasın to`mendegishe ko`rsetip wo`tken:

1. Frazeologiyalıq wo`tlesiw.
2. Frazeologiyalıq birlik.
3. Frazeologiyalıq dizbek.

Bunın` rus tilindegi ja`ne tu`rkiy tillerindegi frazeologizmlerdin` klassifikatsiyalanıw ta`rtibine sa`ykeslenip yag`nıy sog`an su'yene wotırıp islengenligin ko`remiz.

Qazaq tilinin` frazeologiyası haqqında professor I.Ken`esbaevtın` miynetlerinde, joqarı woqıw worınlarına arnalg`an «Qazirgi qazaq tili»²³ sabaqlıg`ında woz aldına bir bo`lim yetip berilgen. Ilimpaz wozinin` bul izertlew jumısg`nda qazaq tilinin` frazeologiyalıq so`z dizbeklerin idioma, fraza dep bo`lgen, al naqıl-maqalların bo`lek qarag`an.

Tu`rkmen tilindegi frazeologizmlerdi izertlewshilerdin` biri ilimpaz K.Babaev «Idiomi v turkmenskom yazıke» degen miynetinde tu`rkmen tilindegi idiomalardı – frazeologizmlerdi:

1) Frazeologiyalıq wo`tlesiwler. 2) Frazeologiyalıq birlikler dep yeki tu`rge bo`ledi.

A`lbette, bul qatıp qalg`an na`rse yemes. Keyingi waqıtlarda geypara til ilimpazları naqıl-maqal sıyaqlı so`z dizbeklerdi frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` to`rtinshi tu`rine kirgizip kelmekte.¹⁰

Qazaq tilindegi X.Qojaxmetovanın` «Frazeologizmlerdin` ko`rkem a`debiette qoldanılwı» atlı miynetinde frazeologizmlerdin` to`rt tu`ri ko`rsetilgen:

1. Frazeologiyalıq tutastıqtar
2. Frazeologiyalıq birlikter
3. Frazeologılıq tizbektar

²³ Кеңесбаев И., Мусабаев Ф. Қазирги қазақ тили. – Алматы, 1962, 205-223-б.

4. Frazeologiyalıq tu`ydekter /so`ylemsheler/²⁴

Frazeologizmlerdi klassifikatsiyalaw usıg`an uqsas jolın qaraqalpaq ilimpazı, professor Ye.Berdimuratovta wo`zinin` «Ha`zirgi qaraqalpaq tili» (leksikologiya) atlı miynetinde ko`rsetken:

1. Frazeologiyalıq wo`tlesiwler
2. Frazeologiyalıq birlikler
3. Frazeologiyalıq dizbekler
4. Frazeologiyalıq so`zler.²⁵

Mine, bul frazeologiyalıq so`z dizbeklerin klassifikatsiya jasawdın` qatıp qalmag`an na`rse yekenligin, ayırım til ilimpazları wonın` u`sh tu`rin ko`rsetken bolsa, al ayırımları to`rtinshi tu`rinde qosqanlıg`ın ko`riwge boladı.

Professor Ye.Berdimuratovtın` leksikologiya boyınsha miynetlerinde, yag`nıy «Ha`zirgi qaraqalpaq tili»<sup>12</sup> (leksikologiya) /leksikologiya – frazeologiya bo`limi/ atlı miynetinde frazeologiyalıq so`z dizbekleri haqqında ha`m wolardın` semantikalıq, grammatikalıq jaqtan wo`zlerine ta`n ayırmashılıq belgileri haqqında, sonday-aq wolardın` tariyxıy shıg`ısı, frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` qollanılıw aktivligi ha`m passivligi haqqında ken` tu`rde toqtap wo`tedi.

«A`debiy tildin` funktsionallıq stillerinin` rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasının` rawajlanıwı»¹² atlı miynetinde de so`z marjanları, so`ylegende so`zimizdin` ko`rki frazeologizmlerge ayırıqsha toqtap wo`tkenin ko`riwge boladı. wonda frazeologizmlerdin` so`zlik quramdag`ı wornı haqqında ha`m wolardın` ko`rkem shıg`armada su`wretlewdin` leksikalıq-semantikalıq qurallarının` biri sıpatında ken`nen qollanılıwın, so`z sheberleri ko`rkem a`debiy stildin` talaplarına sa`ykes do`retiwshilik sheberlik penen paydalanıw arqalı frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` qollanıw wo`risin ken`eytip bayıtıp wotıratug`ınlıg`ı haqqında so`z yetiledi. Usıg`an sa`ykes ko`rkem shıg`armalarda frazeologiyalıq so`z

²⁴ Қожахметова Х. Фразеологизмдердиң көркем әдебиетте қолданılıўы. «Мектеп» баспасы, Алматы, 1972, 22-24 б.

²⁵ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили./лексикология/.-Нөкис, 1979, 235-301-б.

dizbeklerinen paydalanıw ushin so`z sheberinen u`lken do`retiwshilik uqıplılıq talap yetiledi.

Bunnan biz tilimizdegi ha`r bir so`zdin` wo`z wornı, wo`z ma`nisi bar yekenin tu`sinemiz. Usı jerde xalqımızdın` bir danalıq so`zin ja`ne belgili qaraqalpaq ilimpazı Ye.Berdimuratovtın` to`mendegi so`zlerin aytıp wo`tiw worınlı shıg`ar dep woylayman:

«O`z wornına qoyılğ`an ha`r bir so`z altınnan da bahalı». /Xalıq danalıg`ı/.

«Ko`rkem shıg`arma ushın yen` da`slepki qural – bul, so`z. So`z – haqıyqatında da ka`ramat ku`sh. wol wo`z wornına tu`sse pikir anıq, da`l, kerek bolsa ko`rkem wobrazlı boladı da, wornına tu`spese kerisinshe, tu`siniksiz, ta`sirsiz shıg`adı» /E.Berdimuratov/.

Sonday-aq filologiya ilimlerinin` kandidatu S.Nawrızbayeva wo`zinin` «Frazеologicheskie yediniti v karakalpaksko-russkom slovare»<sup>26</sup> degen miynetinde frazeologizmlerdin` semantikalıq toparlarına, wolardı rus tiline awdarıw ma`selesine konkret toqtap wo`tken.

Frazeologizmler boyınsha J.Yeshbaevtın` «Qaraqalpaq tilinin` qısqasha frazeologiyalıq so`zligi»<sup>27</sup> nde frazeologiyalıq so`z dizbekleri jo`ninde, wonın` ma`nilerine qaray bo`liniwi, naqıl-maqallardan ayırmashılıg`ı ha`m wo`zgesheligi, sonday-aq semantikalıq ha`m grammatikalıq belgileri haqqında pikir ju`rgiziledi. wonnan keyin qısqasha frazeologiyalıq so`zlik beriledi.

Filologiya ilimlerinin` kandidatu G.Aynazarovanın` «Qaraqalpaq tilinde ten`les yeki komponentli frazeologizmler»<sup>28</sup> atlı kitabında frazeologizmlerdi tek g`ana semantikalıq aspektte qarastırıw - wonın` ta`biyatın ashıwda, wonı teren`irek u`yreniwde yele jetkiliksiz, dep ko`rsetilgen. Sebebi frazeologizmler wo`zgeshe leksikalıq-semantikalıq belgileri menen bir qatarda du`zilislik quramalılıg`ı menen de ayrılıp turadi. Frazeologizmlerdin` bul sıpatı tek qaraqalpaq til biliminde yemes, ulıwma tu`rkiy tillerinde de arnawlı tu`rde izertlew wob`ekti bolmay atırg`anlıg`ı

²⁶Наўрізбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. – Ташкент, 1972.

²⁷Ешбаев Ж. Каракалпак тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. -Нөкіс, 1985.

²⁸Айназарова Г. Каракалпак тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. - Нөкіс, 2005.

sebepli, wol wo`z jumısın frazeologizmlerdin` ayrıqsha bir du`zilisine (konstruktsiyasına) arnag`an.

Qaraqalpaq tilinin` bay frazeologiyalıq materiallarının` ishinde quramalı du`ziliske iye yeki bo`lekten turatug`ın du`zilmeler ko`plep ushirasadı: wot bası //, woshaq qası; birde biye //, birde tu`ye; bir ayag`ı go`rde //, bir ayag`ı jerde; jo`ni joq //, josag`ı joq; yesiginin` qulpı //, sandıg`ının` zulpı; dos yegiz //, dushpan segiz; yet yetke //, sorpa betke; ten` ten`i menen //, tezek qabı menen ha`m t.b.

Bunday quramalı du`ziliske iye frazeologizmlerdi ha`r bir bo`legi a`debiy tildin` wo`lshemine sa`ykes pauza arqalı bo`linip ayılıwdı talap yetedi. Tilimizde usınday yeki ten`dey bo`lekten turatug`ın, wo`zine ta`n bolg`an wo`zgesheliklerge iye ayrıqsha du`zilme sıpatında ko`rinetug`ın frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` bir tu`ri boyınsha arnawlı izertlew alıp barıwdı, wog`ada a`hmiyetli dep yesaplaydı. wo`ytkeni, ten`les yeki komponentli frazeologizmler a`dette ilimiy ko`z-qarastan dıqqattan tıs qalıp ju`r, biraq frazeologizmlerge ta`n wo`zgeshe til qubılısı sıpatında a`debiy tilde ken` tarqalg`an ha`m jiyi qollanılıp kiyatırg`anlıg`ı ha`r ta`repleme izertlenilgen ha`m anıq mısallar menen ashıp berilgen.

Qaraqalpaq tilinin` ma`mleketlik til biyligin alg`anlıg`ının` 22 jıllıg`ına arnalıp shıg`arılğ`an ilimiy maqalalar jıynag`ında A`jiniyaz atındag`ı No`kis ma`mleketlik pedagogikalıq institutı qaraqalpaq til bilimi kafedrası professor-oqıtıwshıları menen stajyor-izertlewshilerinin` frazeologiya tarawına qatnaslı ilimiy maqalalarında qaraqalpaq tili frazeologiyasının` ayırım ma`selelerine ilimiy ko`z qarastan tallaw jasalg`an bolıp,²⁹ wonda frazeologizmlerdin` semantikalıq wo`zgeshelikleri, sanlıqlar, somatizmler, gidronimler menen kelgen ha`m dialektlik frazeologizmler, frazeologizmlerde haywan ha`m qus atamaların` qollanıwı, ko`rkem shıg`armalar, yertek, da`stan tilindegi frazeologizmlerdin` atqaratug`ın xızmetleri, frazeologizmlerdi woqıtıw usılları, qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdi basqa da tu`rkiy tillerdegi frazeologizmler menen salıstırmalı bag`darda izertlengen.

²⁹ Қарақалпақ тили фразеологиясының актуал мәселелери. Нөкіс: Қарақалпақстан» баспасы, 2011-ж. 140 бет.

Bul joqarıda ko`rsetilip wo`tilgen miynetler menen qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq so`z dizbekleri izertlenip bolındı degen juwmaq kelip shıqpaydı. Kerisinshe, qaraqalpaq frazeologiyası wo`z aldına ilimiy mashqala sıpatında ilimiy izertlewlerdin` wob`ekti yesaplanadı.

Frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` tu`rlerin anıqlaw ko`binese wolardın` jeke komponentlerinin` bir-birine semantikalıq jaqtan qatnası, g`a`rezsizligi ha`m baylanısı boyınsha anıqlanıp kiyatır. Bul til iliminde semantikalıq birigiwshiligi boyınsha klassifikatsiya jasaw delinedi. Frazeologiyalıq so`z dizbeklerin klassifikatsiyalaw ta`rtibine su`yene wotırıp, ha`zirgi qaraqalpaq tilinin` faktleri tiykarında, naqıl-maqallardı ha`m bo`leklewge bolmaytug`ın ushırma so`zlerdi frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` to`rtinshi tu`rine kirgizip qarag`andı maqul dep taptıq, yag`nıy professor Ye.Berdimuratovtın` «Ha`zirgi qaraqalpaq tili» (leksikologiya) - /frazeologiya bo`limi/ miynetinde frazeologiyalıq so`z dizbeklerin to`rt tu`rge bo`lip qoyg`anı menen sa`ykes keledi.

1. Frazeologiyalıq wo`tlesiwler
2. Frazeologiyalıq birlikler
3. Frazeologiyalıq dizbekler
4. Frazeologiyalıq so`zler.

1.1. Frazeologiyalıq wo`tlesiwler

Frazeologiyalıq wo`tlesiwler - ma`nisi boyınsha bir tutas, qurılısının` qatan` turaqlılıg`ı menen ayırıqsha ko`zge tu`setug`ın, bo`linbeytug`ın so`z dizbegi. Bul dizbeklerdin` quramındag`ı so`zler wo`zinin` da`slepki leksikalıq ma`nilerin joyıtqan, sonın` ushın wolardın` ma`nisi quramındag`ı so`zlerdin` ma`nisinen pu`tkilley basqasha boladı, yag`nıy yekinshi bir wo`tkir ha`m awısıp ketken pu`tin bir ma`nige iye bolıp keledi.

Frazeologiyalıq wo`tlesiwler ma`nilik jaqtan wobrazlılıqqa, wo`tkirlikke, ko`rkemlilikke iye bolıp keledi.

Sonliqtanda wolar ko`rkem shig`armalardin` barliq janrlarında da, awızeki so`ylesiwde de qollanıla beredi. Biraq bul ko`rkem so`z sheberinin` so`zlerdi kerekli jerinde, wornı-ornında durıs paydalana biliwine baylanıslı.

Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» - «Tu`rk so`zligi toplamı» atlı miynetinde paydalanılğ`an frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` bir tu`ri yesaplang`an frazeologiyalıq wo`tlesiwlerge mısallar keltiremiz. Wolardı tallaw jasaymız.

Bul miynet tiykarınan so`zlikten ibarat bolğ`anı sebepli Maxmud Qashg`ariy sol so`zlerdi tu`sindiriw maqsetinde yerkin so`z dizbeklerinen, frazeologiyalıq so`z dizbeklerinen paydalang`an. Sonın` ushın biz, mısallardı tu`sindiriw ushın paydalang`an so`zleri menen qosa alamız.

Mısallar:

Bir qarg`a birlä qish kelmäs.

Bir g`arg`a menen qıs kelmeydi. /II t.33-bet/

Tewej silkinsä yeshäkkä juk chiqar.

Tu`ye silkinse, wonnan bir yeshektin` ju`gi shig`adı. /II t.,286-bet/

Tilın tygmishni tishin jazmas.

Til menen baylang`an tis penen sheshilmes. /II t.,28-bet/

Sözgä sychyrsä bulun barir.

Adam so`zdin` shiyrinligine la`zzetlense, wog`an tutqın bolıp ketedi.

/II t.,175-bet/

Mush jaqriqa tegishmäs, ajur kishi nyon`i jarashmas.

Pıshıq ildiriwli go`shke jete almay «Puf, sasıq yeken» - deydi.

/II t.,117-bet/

Jimyklıg anasi qojun achar.

Na`rsesin jog`altqan adam anasının` qoynına qaraydı. /III t.,25-bet/

Tegirmändä tugmish sichg`an kök kökräkin`ä qorqmas.

Digirmanda tuwılğ`an tıshqan gu`ldirmamadan qorıqpaydı. /III t.,297-bet/

Böri qoshnisin jemäs.

Ash bo`ri qon`sisına tiymeydi. /III t.,239-bet/

Bir tilkj terisin ikilä sojmas.

Tu`lki terisi yeki ma`rtebe sılınbaydı. /III t.,262-bet/

Erdäm bashi til

En` jaqsı minez-qulıqtın` bası – til. /III t.,147-bet/

Köni barir kejiknin` közindän azin bashi joq.

Hesh jaqqa qaramay tuwrı ketip baratırğ`an kiyiktin` ko`zinen basqa jarası joq. /III t.,165-bet/

Qälın bulutug` tıpi sıyrär, qaran`qu ishig` urunch achar.

Aspandı qaran`g`ı qılğ`an qara bulttan aspandı boran ashadı. /III t., 236-bet/

Alımchi – arslon, berimchi - sıchg`an.

Qarız beriwshi – arıslan, qarız alıwshı – tıshqan. /I t., 105-bet/

Tag`ig` uqruqın yegmas, ten`izni qajg`ın`ın bıkmäs.

Taw arqan menen iyilmeydi, ten`iz qayıq penen bekilmeydi./It.,126-bet/

Frazeologiyalıq wo`tlesiwlerdin` yen` baslı stillik-semantikalıq wo`zgeshelikleri to`mendegilerden ibarat: ma`nisi boyınsha bir tutas yekeknligi, absolyut bo`linbeytug`ınlıg`ı, qurılısının` turaqlılıg`ı, frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` ishinde ayırıqsha yekspressiyag`a iye yekenligi, wolardı yekinshi bir tilge so`zbe-so`z awdarıwg`a bolmaytug`ınlıg`ı bolıp tabıladı. Mısalı: *Adam so`zdin` shiyrinligine la`zzetlense, wog`an tutqın bolıp ketedi.* /II t.,175-bet/ Bul frazeologiyalıq wo`tlesiw, sebebi adam so`zge tutqın bolmaydı. Ma`ni wo`tkirligin beriw ushın frazeologizmnen paydalang`an. Bunday mısallar miynette ko`plep ushırasadı.

Frazeologiyalıq wo`tlesiwler basqag`a tu`sindiriwde de formasın wo`zgertpey qollanıwdı talap yetedi. Sonın` ushın da wolardın` quramındag`ı so`zlerdin` ma`nisi jag`ınan ha`m forması jag`ınan bir-biri menen bekkem birigip ketkenligin, wondag`ı so`zlerdin barlıg`ı jıynalıp bir ma`nige iye yekenligin ko`riwge boladı.

1.2. Frazelogiyalıq birlikler

Frazeologiyalıq birlikler – semantikalıq jaqtan tutas, bo`leklewge bolmaytug`ın, quramındag`ı komponentlerdin` jeke ma`nileri jıynalıp barıp pu`tin yekinshi ma`ni payda yetetug`ın so`z dizbekleri. Wol wo`zinin` qa`liplesiwı boyınsha frazeologiyalıq wo`tlesiwlerge qarag`anda bir qansha da`rejede bosan`ıraq bolıp keledi.

Mısallar:

Qush tuzaqqa man` uchun ilin`yr.

Qus duzaqqa jemtik ushın ilinedi. /III t.,370-bet/

Buzdan suw tamar.

Muzdan suw tamadı. /III t.,134-bet/

Qan`dash quma urur, igdish öry tartar.

Atası bir bolg`anlar bir-biri menen kelispeydi, anası bir bolg`anlar bir-birine ja`mlesedi. /III t., 392-bet/

Qajnar ökyz kechiksiz bolmas.

Tolıp ag`atug`ın suw ko`pirsiz bolmas. /III t.,208-bet/

Nechämä wopraq kez`yk yersä jag`murqa jarar.

Kiyim go`ne bolsa da jawıng`a jaraydı. /III t., 46-bet/

Jazın qatig`lansa qatig`lansa qishin sewn`yr.

Jazda tırısқан, qısta su`ysinedi. /III t., 174-bet/

Taz at tafarchi bolmas.

Ala at ju`k tasıytug`ın bolmaydı. /III t., 163-bet/

Tewej myn`yb qoj ara jashmas.

Tu`ye mingen adam qoy arasına jasırınbaydı. /III t., 68-bet/

Ewäk yewgä tegmas.

Asıqqan adam u`yine jete almas. /II t., 27-bet/

Saqaq woxshar saqal bichar.

Saqalın qırqıp hiyle ushın iyegin sılaydı. /II t., 330-bet/

Elik tutgincha wot tut.

Gu`wa bolg`ansha wottı uslag`an jaqsı. /II t., 337-bet/

Er qartın qartandı.

O`z jaran`a dawa qıl. /II t., 239-bet/

Söküşhyb urushur, wotra ton titishyr.

So`gisten uris baslanadı, wortada ton jirtıladı. /II t., 94-bet/

El qaldı törü qalmas.

Qala taslanar, su`wreti taslanbas. /II t., 32-bet/

Ari qafchitsa usirur.

Adam ha`rreni g`a`zeplendirse, wonı shag`adı. /II t., 380-bet/

Atası achig`almıla jesä wog`linin`tüşhi qamar.

Atası ashshı alma jese, ulının`tisi qamasadı. /II t., 360-bet/

Ewlik tozg`ursa közi jolqa bolur.

Toyg`an qonaqtın`ko`zi jolda. /II t., 205-bet/

Mush wog`li mujav tug`ar.

Pıshıqtın`balası anasına qarap mıyawlaydı.

Jazıda böri ulısa yewda it bag`ri tartishur.

Sahrada bo`ri ulısa, wog`an u`ydegi iyttin`janı ashıydı. /III t., 272-bet/

Tajaq bilä tajmas, tanuq sözün bÿtmäs.

Tayanışlı bar adam tayg`aq jerde taymaydı. /III t., 181-bet/

Bilmishjik bilmäzyk kishidä.

Biytanıs adamnan tanış shaytan jaqsı. /III t., 175-bet/

Tilkÿ öz jingä yrsä yzÿz bolur.

O`letug`ın tu`lki wo`z inine qarap ulıydı. /III t., 11-bet/

Sÿsägän uzqa ten`ri mön`ÿz bermas.

Su`zewik sıyır mu`yizge jarımas. /III t., 375-bet/

Jaln`us qaz ötmäs.

Jalg`ız tuyaqtın`shan`ı shıqpas. /III t., 394-bet/

Ash tatig`i tuz jug`rin jemäs.

Astın`da`mi duz. /III t., 38-bet/

Jawlaq tillig` begdän kerÿ.

Jaman baydan jesirlik jaqsı. /III t., 147-bet/

*Tÿzÿn birlä urish;
Utun birlä terishma.*

Juwas adam menen urıssan`, jen`esen`. /I t., 392-bet/

Emgäk yekindä qalmas.

Miynet bos ketpeydi. /I t., 134-bet/

İt isirmas, at tepmäs temä.

Iyt qappaydı, at teppeydi deme. /I t., 188-bet/

Qag`un qarma bolsa, izisi ikki yeligin tegir.

Qawın talas bolsa, iyesi qolı menen tartadı. /I t., 388-bet/

Sökÿt sÿlin`ä qazın` qasin`a.

Taldın` ızg`arlıg`ı ha`m mayısqaqlıg`ı wo`zine jarasıq, qayın` ag`ashının`
qattılıg`ı

o`zine mu`na`sip. /I t., 338-bet/

Qutsuz quzug`qa kirsä, qum jag`ar.

Baxıtsız qudıqqa tu`sse qum jawar. /suwı shıqpaydı/ /I t., 426-bet/

Azın kishi nen`i nen` sanmas.

Basqanın` malı senniki yesaplanbaydı. /I t., 124-bet/

Xan işhi bolsa, qatun işhi qalir.

Xannın` isi bolsa, hayal isi qaldırılar. /I t., 338-bet/

Ol kishi wol joldan azitg`an.

Bul adam kisini joldan azdıradı. /I t., 170-bet/

Kuzda qar öksÿmäs, qojda jag` öksÿmäs.

Tawda qar tu`wesilmeydi, qoyda may tu`wesilmeydi. /I t., 315-bet/

Nechä jitik bichäk yersä öz sabın janumas.

Pıshaq qansha wo`tkir bolsa da, wo`zinin` sabın jonbaydı. /I t., 187-bet/

Etli tirin`aqli yezirmäs.

Et tırnaqtan ayrılmas. /I t., 187-bet/

Otug` uzg`ur birlä öchÿrmäs.

Ot jalın menen wo`shirilmes. /I t., 187-bet/

Qalın qulan chufg`asız bolmas.

Mallar padası jolbasshısız bolmaydı. /I t., 400-bet/

Tawg`ach xannin` turqusı telim ten`lämäzib bichmas.

Qıtay patshasının` jipek gezlemesi ko`p, biraq wo`lshemey kesilmeydi.

/I t., 402-bet/

Ewdägi buzag`u ökjz bolmas.

Baylawlı buzaw bug`a bolmas. /I t., 417-bet/

Emiklik urag`ut kösäkchi bolur.

Emiziwli hayal ashqalaq. /I t., 169-bet/

In`än in`räsä botu bozlar.

Ingen in`iransa, bota bozlaydı. /I t., 142-bet/

Frazeologiyalıq birlikler ayrıqsha wobrazlılıq, yekspressivlik ma`ni bildirip keledi. wonı biz jeke komponentlerinin` astarlı ma`nide qollanılıp ha`m sonnan payda bolg`an pu`tin bir ma`ninin` wo`tkirliğinde ko`remiz.

Frazeologiyalıq birlikler tuwralı ko`plegen ilimpazlar wo`z miynetlerinde so`z yetkende, wonın` tiykarg`ı belgilerin ko`rsetedi. wolardan qazaq ilimpazı K.Axanov wo`zinin` «Til bilimine kirispe»³⁰ atlı miynetinde frazeologiyalıq birliklerdin` tiykarg`ı to`rt belgisin ko`rsetken. wolar:

- 1) astarlı, wobrazlı ma`ni;
- 2) yekspressivlik wo`tkirlik;
- 3) jeke komponentlerinin` turaqlılıg`ı;
- 4) sinonimler sa`ykesligi.

Professor ye.Berdimuratovta «Ha`zirgi qaraqalpaq tili»³¹ (leksikologiya) atlı miynetinde usı pikirdi quwatlaydı.

Belgili qaraqalpaq ilimpazı, frazeologizmlerdi izertlewshi J.Eshbaev «Qaraqalpaq tilinin` qısqasha frazeologiyalıq so`zligi»³² atlı miynetinde

³⁰ Аханов К. Тил билимине кириспе. Алматы, 1962, 106-б.

³¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. /лексикология/. -Нөкис, 1979,299-б..

³² Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. -Нөкис, 1985,12-13-б.

frazeologiyalıq birliklerdin` tiykarg`ı bes belgisin ko`rsetedi. wolar minalardan ibarat:

- 1) Frazeologiyalıq birliktin` ma`nisi quramındag`ı so`zlerdin` /komponentlerdin` qaysısı bolmasın birewinin`/ ma`nisine jaqın keledi.
- 2) Bulardın` ishinde leksikalıq ma`nisi tu`siniksiz yeskirgen so`zler az gezlesedi.
- 3) Frazeologiyalıq birliktegi so`zlerdin` geyparaların ma`nisi jaqın so`zler menen /yamasa sinonimler menen/ almastırıwg`a /o`zgeriwge/ boladı.
- 4) Frazeologiyalıq wo`tlesiwlerge qarag`anda jay ma`nide keledi.
5. Frazeologiyalıq wo`tlesiwlerdey tujırımlı bolıp kelmesten, wobrazlılıq basımlaw keledi.

Mine, usılayınsha rus ilimpazları ha`m tu`rkiy tilleri boyınsha ko`plegen ilimpazlar frazeologiyalıq birliklerdin` tiykarg`ı belgileri haqqında wo`zlerinin` ha`r qıylı pikirlerin bildirgen.

Ulıwma juwmaqlastırıp aytqanıwızda frazeologiyalıq birlikler wobrazlılıqqa, yekspressivlikke iye, jeke komponentlerinin` leksikalıq ma`nilerinin` toplanıwınan yekinshi bir astarlı, wobrazlı pu`tin ma`ninin` kelip shıg`ıwı.

1.3. Frazeologiyalıq dizbekler

Frazeologiyalıq dizbekler – bul quramındag`ı leksikalıq ma`nileri menen baylanıslı jasalıp, bir ma`nini an`latpastan, ulıwma bir pu`tin ma`nige iye turaqlı so`z dizbekleri.

Mısallar:

Týtýn qopursa, ishlänýr.

Kim tu`tindi qozg`asa, wo`zine tu`ter. /II t., 75-bet/

Er sözi bir yezär köki ých.

Adam bir so`zli boladı. /II t., 327-bet/

Qilich tatiqsa ish junchir, yer tatiqsa yet tunchir.

Qılısh shaqıldasa, batırdın` halı jaman boladı. /II t., 326-bet/

Ish jarag`ında, sart asig`ında.

Is waqtında islenedi, sawdager payda ku`tedi. /III t., 20-bet/

Alin arslan tutar kychin sichg`an tutmas.

Hiyle menen arıslandı tutıw mu`mkin bolsa, ku`sh penen tıshqandı tutıw mu`mkin yemes. /III t., 419-bet/

Tag` tag`qa qawushmas, kishi kishigä qawushur.

Taw tawg`a quwıspaydı, adam adamg`a quwısadı. /III t., 167-bet/

Tensizdä tegirman turg`ursa, jarag`sızda jar barir.

Digirman qolaysız jerge qurılsa, ku`tilmegende jarpayda boladı.

/III t., 366-bet/

Kishi yeti tiriglä tatir.

Adam yetinin` shiyrinligi wonın` sawlıg`ında. /III t., 274-bet/

Kizlanchy kelindä.

Jasırın na`rse kelinde boladı. /III t., 261-bet/

Jag`in` yersä kerel jundaqi tegir.

Dushpanın`da bolsada mal bolsın, wonın` tezeginen paydalansın`.

/III t., 51-bet/

Tewej bedyk yersa majaqi bedyk yermäs.

Tu`ye u`lken bolsada, wonın` tezegi u`lken yemes. /III t., 182-bet/

Ergä mun` tegir, tag` sen`irin`a jel tegir.

Samal taw shoqqısına tiyedi, qıyınshılıq adamnın` basına tu`sedi.

/III t., 372-bet/

Ezgy yer sön`yki arir ati qalir.

Jaqsı adamnın` su`yegi topıraqta shirisede, wonın` atı ma`n`gi qaladı.

/III t., 378-bet/

Kichik ulug`qa turushmas, qirg`uj son`qurqa qarishmas.

Jası kishi shaqqan bolsa da jası u`lken aldında qu`diretsiz./IIt.,101-bet/

Qazash temish qajmaduq, qazın temish qajmiş.

Tuwısqan dese mehribanlıq qılmaptı, qa`yinata dese mehribanlıq

ko`rsetipti. /III t., 263-bet/

Erdamsizdän qut chertilÿr.

O`neri ha`m a`debi bolmag`an adamnan baxıt ha`m da`wlet ketedi.

/II t., 266-bet/

Tikmägincha ÿnmäs, tilämäginchä bolmas.

Terek tigilmey wo`nim bolmaydı. /II t., 28-bet/

Chaqsa tÿtÿnÿr, chalsa bilinÿr.

Shaqmaq shag`ilsa jaqtı shıg`adı, so`z aytilsa na`tiyje shıg`adı. /II t., 31-bet/

Tÿtÿchmäginchä tÿzÿlmäs, tÿbirmäginchä achilmas.

Qarsılaspay jaraspas, samal bolmay ku`n ashılmas. /II t., 75-bet/

Qadash temish qojmaduq, qazin temish qojmiş.

Tuwısqanlarg`a ag`a-ini keldi dese, qaramaptı, qa`yinata (ene) keldi dese da`rriw qaraptı. /I t., 383-bet/

Aj tolun bolsa, yeligin imlämäs.

Ay tolg`anda wog`an qolı menen imlanbaydı. /I t., 111-bet/

Bir tujin bashi ag`risa, qamug` tujin bashi ag`rimas.

Bir adamnıñ` bası awırsa, ha`mmenin` bası awırmaydı. /I t., 272-bet/

Jaqadaqi jalg`ag`ali yelikdäki ichg`inur.

Jag`asına to`gilgen awqattı jalaw menen ba`nt bolg`an kisi qolındag`ısınan ayrıladı. /I t., 254-bet/

Tezäk qarda jatmas,

Ezgÿ yesiz qatmas.

Tezek wo`zinin` ıssılıg`ı menen qarda jatpas. /I t., 368-bet/

Achig`lig` yer shebyk qarimas.

Xosh kewilli adam tez qartaymaydı. /I t., 163-bet/

Alp yerig jawritma, iqilach arqasin jag`ritma.

Batırlardı renjitpe, ju`yrik at arqasın jawır qılma. /I t., 157-bet/

Qut beltÿsi bilik.

Baxıtlılıqtın` belgisi – ilim ha`m aqıl. /I t., 403-bet/

Ach iwäk toq töläk.

Ash bala toq bala menen woynamaydı, toq bala hesh na`rseni woynamaydı.

/I t., 368-bet/

Azuqlug` aruq yermas.

Azıg`ı bar adam saparda sharshamaydı. /I t., 164-bet/

Qalın qaz qulavuz suz bolmas.

G`azlar jolbasshisiz bolmaydı. /ushpaydı/ /I t., 449-bet/

Tulum anutsa, qulun bolur,

Tulum unutsa, bolun bolur.

Dushpanına qural tayarlag`an kisi qulin (tay) tabadı,

Qural tayarlamag`an kisi tutqın boladı. /I t., 221-bet/

Sabanda sandirish bolsa,

Örtügýndä irtäsh bolmas.

Jer aydaw waqtında paqtalıq bolsa,

Qırmanda ja`njel bolmaydı. /I t., 382-bet/

Arpasız at ashumas, arqasız alp cherik sijumas.

Arpasız at qır asalmaydı, ja`rdemshisin jigit sawashta jen`e almaydı.

/I t., 145-bet/

Sartnín` azuqı arıg` bolsa, jol ýzä jer.

Sawdagerdin` zatı (malı) taza bolsa, jol u`stinde jelinedi.

/I t., 97-bet/

Kök kördi kerägý jaztı.

Miyнет penen wotaw tikledi. /I t., 418-bet/

Tilín terigä tegir.

Jag`ımlı so`zler menen kisi da`stu`rxang`a jetisedi. /I t., 404-bet/

Börinin` wortağ quzg`unin` jig`ach boshında.

Quzg`ın ash bo`rinin` awınan paydalanıwda wonın` joldası. /I t., 412-bet/

Qul jag`i üt böri.

Qul dushpan, wol iyesinin` malın alıp qashıwdı woılaydı. /I t., 324-bet/

Tashüg` isru öpmish keräk.

Tastı shaynalomag`an adam, wonı su`yiwi tiyis. /I t., 176-bet/

Qulağ yeshitsä kön`il bilir,

Koz korsa ýzik kelir.

Qulaq so`zdi yesitse kewil biledi, ko`z su`yiklisin ko`rse, ishqı qozg`aladı.

/I t., 219-bet/

*Qoldachiqä min` jag`aq,
Barcha bilä ajruq tajaq.*

Diywanag`a min` jan`g`aq ha`m su`yenetug`ın hasa beriw lazım. /I t., 394-bet/

Suw ichyrmäsgä syt ber.

Suw bermeske su`t ber. /I t., 224-bet/

Teshyk suwda bälgurär.

Tesik na`rse suw keshkende bilinedi. /I t., 368-bet/

Usuqmisha saqig` qamug` suw körjnyr.

Sho`llegege jiltirag`annin` ba`ri suw. /I t., 199-bet/

Jalin`uq wog`li munsuz bolmas.

Adam balası kemshiliksiz bolmaydı. /III t., 154-bet/

Qanig` qan bilä jumas.

Qan, qan menen juwılmas. /III t., 74-bet/

Ewäk sin`äq sytkä tyshyr.

Ebelek shıbın su`tke tu`ser. /II t., 21-bet/

Barig` wotru tutsa, joqqa sanmas.

Qonaqqa barın`dı qoysan`, jog`ın`dı ayıpqa sanamas. /II t., 36-bet/

Qish qonuq wot.

Qıstın` sa`ni wot. /I t., 320-bet/

Us yshkyrsä ölyr.

Bu`rkittin` sayrag`anı - wo`lgeni. /I t., 232-bet/

*Nechä munduz örsä yesh yezgy,
Nechä yegri yersä jol yezgy.*

Jalg`ızlıqtan go`re aqmaq bolsa da joldas jaqsı. /I t., 427-bet/

Frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` bul tu`ri de tilimizde wo`zgerissiz qollanıla beredi. Frazeologiyalıq dizbeklerde wobrazlılıqqa, ma`nilik wo`tkirlikke iye bolıp keledi.

Frazeologiyalıq dizbekler forması jag`ınan jay so`z dizbeklerinen ayırmashılıg`ı joqtay bolıp seziledi. Sebebi wolar jay so`z dizbeklerinen jan`a-jan`a qa`liplesip, wobrazlı xarakterde qospa ma`nige wo`te baslag`an dizbekler bolıp yesaplanadı da, wolardın` ma`nisi kontekste ashıladı. Sonın` ushın da wolardı kontekstten bo`lek alıp qarawg`a bolmaydı.

Frazeologiyalıq dizbeklerdin` jay so`z dizbeklerinen ayırmashılıg`ı to`mendegilerden ibarat:

1. Frazeologiyalıq dizbekler kontekstte qaraladı. Bo`lek alıp qaralsa jay so`z dizbegi sıyaqlı boladı. Mısalı: *Adam bir so`zli boladı. /II t., 327-bet/ bir so`zli bolıw* - jay so`z dizbegi.

2. Frazeologiyalıq dizbekler wobrazlıq qa`siyetke iye bolıp keledi. Mısalı: *Ash bala toq bala menen woynamaydı, toq bala hesh na`rseni woynamaydı. /I t., 368-bet/.*

Bunın` wormına «*Ash bala menen toq bala kelise almaydı*» degendi qollansa da bolar yedi, biraq frazeologiyalıq dizbekti paydalang`andag`ıday so`z ma`nisinin` wo`tkirligi, wobrazlılıg`ı sezilmegen bolar yedi. Sonın` ushın frazeologiyalıq dizbek paydalanılğ`an. Ilimpazlar³³ ta`repinen frazeologiyalıq dizbeklerdin` wo`zine ta`n bes tu`rli belgisi ko`rsetilgen:

1. Frazeologiyalıq dizbekler ma`nisi ha`m forması jag`ınan frazeologiyalıq birliklerge jaqın;

2. Ko`binese bulardın` frazeologiyalıq ma`nisi kontekstte ashıladı ha`m wobrazlı bolıp keledi;

3. Frazeologiyalıq dizbeklerdin` quramındag`ı so`zler wo`zlerinin` da`slepki jeke turg`andag`ı ma`nilerin pu`tkilley jog`altpaydı;

4. Dizbektin` quramındag`ı so`zlerdi ko`pshilik jag`daylarda sinonimleri menen wo`zgerte beriwge boladı;

5. Frazeologiyalıq dizbekler wo`tlesiwlerge ha`m birliklerge qarag`anda turmısta jiyi qollanıladı.

³³ Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қисқаша фразеологиялық сөзлігі. - Нөкіс, 1985, 14-б.

II BAP. MAXMUD QASHG`ARIYDIN` «DEVONU LUG`AT-IT TU`RK» MIYNETINDEGI FRAZELOGIZMLERDIN` QURILISI-BOYINSHA TU`RLERI

Tilimizde teren` ma`nili, wobrazlılıq penen beriletug`ın til baylıqlarının` biri frazeologiyalıq so`z dizbekleri bolıp yesaplanadı. Frazeologiyalıq so`z dizbekleri leksika-semantikalıq tu`rlerinen basqa qurılısı boyınsha da ha`r tu`rli bolıp keledi. Wolar jeke so`z dizbegi tu`rinde de, ayırım jay ga`pler tu`rinde de, sonday-aq qospa ga`pler tu`rinde de ushırasadı. Bunı Maxmud Qashg`ariydin` joqarıda atı atalg`an miynetinen alıng`an mısallar boyınsha da`lilleymiz. Bul miynette jay ga`pler tu`rinde ushırasatugın frazeologiyalıq so`z dizbekleri menen qospa ga`pler tu`rinde ushırasatug`ın frazeologiyalıq so`z dizbekleri ko`birek ushırasadı, al jeke so`z dizbegi tu`rinde ushırasatug`ın frazeologiyalıq so`z dizbekleri wolarg`a qarag`anda siyreklew gezlesedi.

2.1. Jeke so`z dizbegi tu`rinde tu`rindegi frazeologizmler

Bul toparg`a kiretug`ın frazeologiyalıq so`z dizbekleri yeki so`zden ha`m wonnan da ko`p so`zlerdin` turaqlı dizbeginen turadı, sonın` menen birge kobinese ga`ptin` belgili bir ag`zasının` xızmetin atqarıp keledi. Jeke so`z dizbegi tu`rindegi frazeologiyalıq so`z dizbegi tu`rindegi frazeologiyalıq so`z dizbekleri Maxmud Qashg`ariydin` miynetindegi qosıq qatarlarında ushırasadı.

Mısallar:

*Ten`ut xani jubiladi,
Ölüm birlä törylädi,
Qazashları tabaladi,
Ölüm körüp jÿzi ag`di.*

Tangut xanı hiyle qıldı,
Joldasları bunı bildi,
Onın` moynın qılısh tildi,
A`jel sezip, ren`i wo`shti. /III t., 340-bet/
Jawash kishi – juwas adam.

*Qaldash bilä jarashg`il qarshib adi udurma,
Bek tÿt jawash taqag`u sÿwlin azin adirma.*

Joldasın`dı hu`rmet qıl,
 O`zgelerge ko`z tikpe,
 Bag`a almasan` tawıqtı,
 Ko`z salmag`ıl keklikke. /III t., 18-bet/

Birinshi mısalda «ren`i wo`shti» degen, yekinshi mısalda «ko`z tikpe» degen frazeologiyalıq so`z dizbekleri jeke so`z dizbekleri tu`rinde kelgen. Wolardın` yekewi de yeki so`zden jasalg`an. Bul yeki mısaldag`ı frazeologiyalıq so`z dizbegi de ga`pte bayanlawısh xızmetin atqarıp kelgen.

2.2. Jay ga`pler tu`rindegi frazeologizmler

Bul toparg`a kiretug`ın turaqlı so`z dizbeklerinin` geypaları tilimizde tikkeley ayırım jay ga`pler tu`rinde kelse, al ayırımları quramındag`ı feyilden bolg`an komponentinin` formasının` wo`zgeriwine ha`m qollanıwına qaray jeke so`z dizbegi bolıp ta, ayırım ga`pke usap ta kele beredi.

Leksikalıq-grammatikalıq jaqtan turaqlılıqqa iye bolg`an bazıbir naqıl-maqallar quramındag`ı frazeologizmler jay ga`pler tu`rinde de ushırasadı.

Mısallar:

Ermäg`y – yerinshek, jalqaw.

Ermäg`ygä bulit jyk bolyr.

Jalqawg`a bultın` sayasıda ju`k boladı. /It., 156-bet/

Ersäk ishlär – adasqan qatın.

İrsäk yergä tegmäs, yewäk yewga tegmäs.

Asıqqan qız yerge shıg`ıp jalshımas. /It., 129-bet/

Arqish – qarwan.

Jıraq jer sawın arkish keldyrjr.

Uzaq jer xabarın ka`rwan keltiter. /It., 122-bet/

Qilish – qılısh.

Qosh qilish qınqa sig`mas.

Kos qilish qınapqa sıymas. /It., 340-bet/

Bug`daj – biyday.

Bug`daj qatında sarfach suwalur.

Biydaydın` arqasında biydayıq suw ishedı. /III t., 258-bet/

Qochn`ar – qoshqar.

İki qochn`ar bashı bir ashıçhta pishmaz.

Eki qoshqardın` bası bir qazang`a sıymas. /III t., 392-bet/

Tarttı – tartıw, sheshiw.

Suf kormäginchä yetyk tartma.

Suw ko`rmey yetik sheshpe. /III t., 431-bet/

*Jag`sidı* – maydın` (yog`) da`mi.

Juqrı jag`ı jag`simas.

Ish may – may yemes. /III t., 320- bet/

Qowı yer – baxıtsız adam.

Qowı yer qudug`qa kirsä jel alir.

Qudıqqa qulag`an qulang`a qurbaqa qoja.

Tajg`an – shapqır iyt, tazı.

Tajg`an jÿgrÿgin tilkÿ sewmäs.

Tazı ju`yrigin tu`lki su`ymes. /III t., 190-bet/

Arqısh – jawdı.

Jıraq jer sawın arqısh keldÿrÿr.

Da`wletlinin` yeki qonag`ı bir keledi. /III t., 68-bet/

Jınju – hinji, du`r.

Ötlÿg` jınju yerdä qalmas.

Tesik monshaq jerde qalmas. /III t., 37-bet/

Qosh - ha`r bir jup na`rse.

Qorqmısh kishiga qo bashı qosh körÿnÿr.

Qorıqqang`a qos ko`rinedi. /III t., 139-bet/

Sachrattı – shashırattı.

Sachratg`ÿdın qorqmısh qush qırq jil azrı jıg`ach ÿzä qonmas.

Duzaqtan qorıqqan qus qırq jılg`a shekem putaqqa qonbaydı.

/II t., 383-bet/

Pushdum – pistim, g`amlı boldım.

Pushmas yer boz qush tutar, yemas yer örjñ` qush tutar.

Asıqpag`an arbalı qoyang`a jetedi. /II t., 19-bet/

Kösylđi – uzattı, sozdı.

Artuq azaq kysyilsä yshijyr.

Ko`rpen`e qarap ayaq soz. /II t., 158-bet/

Bul keltirilgen mısallar Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» - «Tu`rk so`zligi toplamı» atlı miynetinde ushırasqan naqıl-maqallardın` ishindegi frazeologizmlerdin` jay ga`pler tu`rindegi u`lgileri bolıp yesaplanadı.

2.3.Qospa ga`pler tu`rindegi frazeologizmler

Bul toparg`a geypara frazeologizmlerde, ayırım adamlar ta`repinen do`retilgen ma`nili so`zler de grammatikalıq qurılısı jag`ınan qospa ga`p tu`rinde jasalg`an bir leksikalıq-grammatikalıq pu`tinlikti quraytug`ın frazeologiyalıq so`z dizbekleri kiredi. Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» - «Tu`rk so`zligi toplamı» atlı miynetinde qollanılğ`an frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` qospa ga`pler tu`rinde ushırasqanlarınan mısallar keltiremiz.

Mısallar:

İgäshdi – gu`resti, kek alıstı.

İkki bug`ra gäshyr wotra kökägyn jachilur.

Eki ayg`ır ayqassa, wortasında tay wo`ledi. /I t., 196-bet/

Jalafar – shahlardın` yelshilerine beriletug`ın at.

Jash wot kÿjmas, jalafar ölmäs.

Ko`k sho`p ku`ymes, yelshi wo`lmes. /III t., 54-bet/

Egri - ha`r bir iymek ha`m qıysıq na`rse.

Jilan kendy yegrisin bilmas, tewäj bojnñn yegri ter.

Jılan wo`zinin` moynın bilmey, tu`yenin` moynı qıysıq depti.

/I t., 147-bet/

Taqag`u – tawıq /qoraz/.

*Jazıdaqı sıwlin yezärgäli
Ewdägi taqag`u ichg`inma.*

Qırg`awıl atıwg`a shıqsan`, u`ydegi tawıqtı umıtpa. . /I t., 418-bet/

Ötkyñdi - uqsattı.

Qarg`a qazg`a ötkyñsä buti` sinur.

G`azg`a jetemen dep, g`arg`anın` putı sınar. . /I t., 255-bet/

Jaradi` – jaradı, shaq keldi.

Ata toni` wog`ulqa jarasa atasın tilämäs.

A`kesinin` tonı shaq kelse, balası wonın` wo`lgenin tileydi. . /III t., 95-bet/

Erkäsh – teke, yerkek yeshki.

Erkäsh yeti yem bolur, yechkÿ yeti jel bolur.

Serke yeti yem bolar, yeshki yeti jel bolar. /I t., 121-bet/

Sÿchÿñdi – shiyrin tu`yildi.

Sözgä sıchÿñsä bulun barir.

Adam so`zdin` shiyrinligine la`zzetlense, wog`an tutqın bolıp ketedi.

/II t., 175-bet/

Uqruq – arqan.

Tag`ig` uqruqın yegmäs, ten`izni qajg`iqin bukmas.

Taw arqan menen iyilmeydi, ten`iz qayıq penen bekilmeydi.

/It.,126-bet/

Titishti – tu`tidi.

Sökÿshÿb urushur, wotra ton titishÿr.

So`gisten urıs baslanadaı, wortada ton jırtıladı. /II t., 94-bet/

Quz tag` – ku`n tu`spes taw.

Quzda qar öksÿmäs, qojda jag` öksÿmäs.

Tawda qar tu`wesilmeydi, qoyda may tu`wesilmeydi. /I t., 315-bet/

Töläk – tınısh ha`m awır minezli kisi.

Ach iwäk toq töläk.

Ash bala toq bala menen woynamaydı, toq bala hesh na`rseni woynamaydı.

/I t., 368-bet/

Oprashti- tuziy boshladi.

Ken`ashlik bilik jzräshyr, ken`ähsiz bilik woprashur.

Ken`esli yel azbas, ken` kiyim tozbas. /I t., 235-bet/

Örtändi – ku`ydi, jandı, wo`rtendi.

Tynlä bulit örtänsä,

Ewlyk uri keldirmishcha bolur.

Tan`da bulit örtänsä,

Ewgä jag`i kirmishcha bolur.

Keshte bult qızarsa a`yel ul tabadı,

Tan`da bult qızarsa yelge jaw shabadı. /I t., 252-bet/

Jizlashdi – iyiskeledi.

Kishi sözläshy jilqi jizlashu.

Adam so`yleskenshe, mal mo`n`ireskenshe. /III t., 114-bet/

*Kön`yl* – ju`rek, ziyreklik, aqıllılıq.

Közdän jirasa kön`yldän jama jirar.

Doslar ko`zden uzaqlasada, kewilden uzaqlamaydı. /III t., 377-bet/

Jyz – bet-ju`zi.

Jygzä körmä yerdäm tila.

Ju`zinin` shırayına qarama, adamnın` minez-qulqına qara. /III t., 156-bet/

Urdi – qoydı, tasladı.

Kymysh kyngä ursa, altun azaqin kelir.

Gu`mis quyashqa qonsa, altın wo`z ayag`ı menen keledi. /I t., 177-bet/

Ördäk – u`yrek.

Qaz qopsa, ördäk köler iganyr.

G`az ketse, u`yrek ko`ldi iyeleydi. /I t., 128-bet/

Qirq – qıraq.

Qirq jilqa tegin baj chig`aj tyzlänyr.

Qırq jil baylıq joq, qırq jil jarlılıq joq. /I t., 333-bet/

Öd – zaman, da`wir.

Öd kechär kishi toymas, jalin`uq wog`li men`y qalmas.

Zaman wo`ter kisi toymas, insan balası ma`n`gi qalmas. /I t., 79-bet/

Otattı – at boldı.

Taj wotatsa, at tinur,

Og`ul yeräzsä ata tinur.

Tay wo`sse at tınadı, ul wo`sse ata tınadı. /I t., 214-bet/

Ula - sho`l ha`m sahralarda jol ko`rsetiw ushin qoyılatug`in tas.

Ula bolsa jol azmas, bilik bolsa söz jazmas.

Belgi bolsa adam joldan adaspaydı, aqılı bolsa kisi so`zden aljaspaydı. /I t.,

118-bet/

Cherik – urıs qatarı.

Alp cherikdä, bilgä tirikda.

Batır sawashta sınıladı, aqıllı jıyında sınıladı. /I t., 369-bet/

Ty`tyñ – tu`tin.

Ot ty`tyñsiz bolmas, jigit jazuqsiz bolmas.

Ot tu`tinsiz bolmas, jigit gu`na`sız bolmas. /I t., 380-bet/

Qashuq – kasıq.

Quruq qashuq ag`ızqa jaramas,

Quruq söz quloqqa jaqışmas.

Qurı qasıq awızg`a jaqqas, qurı so`z qulaqqa jaqqas. /I t., 364-bet/

Kördi - ko`rdi.

Jy`zgä körmä, yerzäm tilä.

Tu`sine qarama, isine qara. /II t., 15-bet/

Bul keltirilgen misallar Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» - «Tu`rk so`zligi toplamı» atlı miynetinde ushırasqan naqıl-maqallardin` ishindegi frazeologizmlerdin` qospa ga`pler tu`rindegi u`lgileri bolıp yesaplanadı.

JUWMAQLAW

Qaraqalpaq xalqının` ataqlı ag`artıwshısı Qallı Ayımbetov wo`zinin` «Xalıq danalıg`ı»<sup>34</sup> atlı kitabında atap wo`tkenindey, «... xalıqtın` so`ylew tilinde ko`p qollanılutug`ın, tujırımı ha`m ken` woydı bildiretug`ın, ko`pshilik ta`repinen do`retilgen, ayırım dilwarlar-sheshenler ta`repinen islengen ko`rkem so`z wo`nerinin` bir tu`ri naqıl-maqallar dep ataladı». Xalıqtın` wo`tkendegi do`retken so`z baylıg`ı – naqıl-maqallarınin`, frazeologizmlerdin` bu`gingi a`debiy tilde, ta`lim-ta`rbiyada a`hmiyeti wog`ada u`lken.

Pitkeriw qa`nigelik jumısınin` tapsırmasına muwapıq - tu`rkiy til biliminin` tiykarın salıwshılardıń biri Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at it-turk» - «Tu`rk so`zligi toplamı» miynetini ha`m izertleniw tariyxın, wonin` leksikasın ha`m sonday-aq wonda keltirilgen frazeologizmlerdi u`yrene wotırıp, bul miynette paydalanıl`an frazeologizmlerdin` leksika-semantikalık ha`m wolardıń qurılısı boyınsha tu`rlerin izertledik.

Bizin` bul jumısımız, kirisiw ha`m yeki baptan, sonday-aq juwmaqlawdan ibarat. Kirisiw bo`liminde Maxmud Qashg`ariydin` turmısı, wonin` yen` qunlı do`retpelerinin` biri bolg`an «Devonu lug`at it-turk» - «Tu`rk so`zligi toplamı» miynetini ha`m wonin` tilshi alımlar ta`repinen izertleniwi, awdarmaları haqqında aytıp wo`ttik.

Birinshi bap «Mahmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at –it tu`rk» miynetindegi frazeologizmlerdin` leksika-semantikalıq tu`rleri» dep atalıp, bunda frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` wo`zlerine ta`n ayırıqsha belgileri, usı miynette jumısalg`an frazeologizmlerdin` leksika-semantikalıq tu`rleri, yag`nıy frazeologiyalıq wo`tlesiwler, frazeologiyalıq birlikler ha`m frazeologiyalıq dizbekler mısallar menen keltirildi.

Ekinshi bap «Mahmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at –it tu`rk» miynetindegi frazeologizmlerdin` qurılısı boyınsha tu`rleri» dep atalıp, bunda jeke

³⁴ Айымбетов Қ. Халық даналығы. - Нөкіс: Қарақалпақстан, 1988. 492 б.

soʻz dizbegi, jay gaʻpler haʻm qospa gaʻpler tuʻrindagi frazeologizmler mısallar menen keltirildi.

Belgili rus ilimpazı N.M.Shanskiy woʻzininʻ «Russkiy yazik» atli miynetinde bılay dep koʻrsetedi: «Sheber soʻz ustasıninʻ, jazıwshı haʻm publitsistlerdinʻ qolında frazeologizmler anaw yamasa mınaw wobrazdınʻ doʻrewinde qaharmanlargʻa tillik xarakter beriwde haqıyqat til quralı xızmetin atqara aladı».³⁵ Usıninʻ woʻzinen adamnınʻ aʻpiwayı soʻzler menen bere almagʻan woy-pikirlerin frazeologizmler arqalı jetkerip beriwge muʻmkinshilik bar yekenligin biliwge boladı.

Maxmud Qashgʻariydinʻ «Devonu lugʻat-it tuʻrk» - «Tuʻrk soʻzligi toplamı» atlı miynetinde de frazeologizmler koʻplep ushırasadı. Aʻsirese, sol waqıttınʻ woʻzinde qollanılgʻan soʻzlerdinʻ qanday maʻnilerde qollanılgʻanlıgʻın tuʻsindiriw ushin naqıl-maqallardan haʻm frazeologizmlerden barınsha koʻbirek paydalangʻan.

Mısalı:

Qilish – qılısh.

Qosh qilish qınqa sigʻmas.

Kos qılısh qınapqa sıymas. /It., 340-bet/

Kösyldi – uzattı, sozdı.

Artuq azaq kysyilsä yshijyr.

Koʻrpenʻe qarap ayaq soz. /II t., 158-bet/

Qosh - haʻr bir jup naʻrse.

Qorqmish kishiga qo bashi qosh körynyr.

Qorıqqangʻa qos koʻrinedi. /III t., 139-bet/

Bunday frazeologizmlerdinʻ koʻpshiligi bizinʻ kuʻndelikli soʻylew tilimizde de, koʻrkem shıgʻarmalarda da koʻplep qollanıladı. Atı atalgʻan miynette qollanılgʻan qosıqlardınʻ woʻzin bir neshe tuʻrlerge boʻliwge boladı:

1. Taʻbiyat qosıqları;
2. Turmıs qosıqları;
3. Muhabbat qosıqları;
4. Batırlar haqqında qosıqlar;

³⁵ Шанский Н.М. Русский язык. М., 1975, с.102.

5. An`shılıq haqqında qosıqlar;
6. Joqlawlar.³⁶

Bul arqalı Maxmud Qashg`ariy so`zlerdi tu`sindiriw maqsetinde xalıq qosıqlarınan da ko`birek paydalang`anın bilemiz.

Mısalı:

*Jawash kishi – juwas adam.
Qaldash bilä jarashg`il qarshib adi udurma,
Bek tyt jawash taqag`u sywlin azin adirma.
Joldasin`dı hu`rmet qıl,
O`zgelerge ko`z tikpe,
Bag`a almasan` tawıqtı,
Ko`z salmag`ıl keklikke. /III t., 18-bet/*

Bul qosıq muhabbat temasına arnalg`an qosıqlardıń qatarınan worın alg`an. Bunda «ko`z tikpe» frazeologiyalıq so`z dizbegi bolıp, wol qosıq qatarlarına wobrazlılıq, wo`tkirlik ma`ni beriw ushın qollanılǵ`an.

Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» miyneti menen qaraqalpaq tilindegi naqıl-maqallardı yele de teren`irek salıstırmalı bag`darda u`yreniw qaraqalpaq til bilimindegi a`hmiyetli wazıypalardıń biri. Bul qaraqalpaq tilinde qollanılıp ju`rgen ayırım naqıl-maqallardıń kelip shıǵ`ıw deregin tu`siniwde, naqıl-maqallardıń quramındag`ı ayırım so`zlerdin` yetimologiyasın anıqlawda ja`rdem beredi. Mısalı, qaraqalpaq tilinde «*Palapan basına, turımtay tusına*» degen turaqlı so`z dizbegi qollanıladı. Bul so`z dizbegindegi «turımtay» so`zi ha`zirgi tilimizdin` ko`z qarasınan tu`siniksiz. Al, M.Qashg`ariydin` so`zliginde «turımtay» so`zi qollanılıp wog`an «jırtqısh quslardın` birinin` atı» (III. 261) dep tu`siniq berilgen. Demek, worta a`sirlerde «turımtay» so`zi qustın` atın bildirgen. Buni qaraqalpaq tilindegi turaqlı so`z dizbegi de tastıyqlaydı.

Talantlı wo`zbek tilshilerinin` biri Solih Mutalibov tu`rkiy xalıqlarına wortaq Maxmud Qashg`ariydin` sozligin wo`zbek tiline awdarma jasadı. S.Mutalibov ta`repinen jasalg`an awdarmada ayırım naqıl-maqallardıń ma`nilerin tu`sindiriwde bazı bir kemshiliklerge jol qoyg`anlıǵ`ın ko`remiz.

³⁶ Мамбетов Қ. Ерте дәуірдеги қарақалпақ әдебияті. - Нөкіс, 1992, 88-б.

Mısalı:

1. *Yurt kichik bolsa, anut ba`du`k ur* (1.199) frazeologizmi «Idish teshigi kichik bwlsa, katta voronka qwy» dep awdarma jasalg`an. Bul turaqlı so`z dizbegindegi «anut» - so`zin «an`ut» tu`rinde awdarıp «voronka» dep tu`sinik bergen. Qashg`ariydin` so`zliginde «anut» so`zi de qollanıp, wol «tayarlıq» degen ma`nini bildiredi: *anuttı-tayarladı* (IV. 20). Bul turaqlı so`z dizbeginin` ma`ninin` «*Jurt, yel xalıq kishkene bolsa, tayarlıqtı u`lken (ba`du`k-biyik) qıl, ko`p tayarlıq ko`r*» dep tu`sindirgen maqul.

2. *Achig`liq yer sha`bu`k qarimas* (1.164) naqılı «*Maishatlik wodam tez qarimaydi*» dep awdarma jasag`an. wog`an «*Bardamlı, mal-du`n`yası mol adam tez qartaymaydı*» dep tu`sinik bergen maqul. Bul mısaldag`ı «achig`liq» so`zinin` tiykarı «as» so`zi. «As» so`zi bul yestelikte «azıq-awqat» degen ulıwmalastırıwshı ma`nide jumsalag`an. «Sha`bu`k» so`zi «tez, jıldam» degen ma`nini an`latadı, ha`zirgi tu`rk tilinde jumsaladı.

3. *Qulan quduq`qa tushsa, qurbaqa ayg`ır bolur* (III. 134). «*Quduqqa yevvoyi yeshak tushsa, chwł qurbaqasi ayg`ır bwladi*». S. Mutalibov «qulan» so`zin «jabayı yeshek» dep awdarg`an. Qaraqalpaq tiline awdarma jasawdın` za`ru`rligi joq: *Qulan qudıqqa tu`sse, qurbaqa ayg`ır boladı*. Bul so`z Asan Qayg`ının` «*Quyırğ`ı joq, jalı joq, qulan qa`ytip ku`n ko`rer*» degen qatarlarında da qollanılg`an. Qaraqalpaq tilinde «qulan» so`zi kiyiktin` balasına baylanıshı qollanıladı h.t.b.

Degen menen, ko`rsetilip wo`tilgen kemshilikler Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at – it turk» miynetinin` qunlılıg`ına gu`ma`n tuwdırmaydı ha`m frazeologizmlerdin` qaraqalpaq tiline salıstırmalı izertleniwi a`hmiyetli ma`selelerdin` biri bolıp qala beredi.

Ulıwma alg`anda, jumısta, tapsırmada ko`rsetilgen ma`seleler tolıq sheshimlerin tapqan.

QISQASHA FRAZEOLGIYALIQ SO`ZLIK

Maxmud Qashg`ariyding` «Devonu lug`at – it turk» - «Tu`rk so`zligi toplamı» atlı miynetinde qollanilg`an frazeologizmler

-A-

1. Adam alası ishinde, mal alası sırtında. /I t., 117-b/
2. Adam balası wo`lip keter, yeger jaqsılıq qilg`an bolsa jaqsı atı qalar.
/III t., 395-b/
3. Adam so`yleskenshe, mal mo`n`ireskenshe. /III t., 114-b/
4. Adam ma`n`gi jasmaydı, go`rge kirgen qayıp kelmeydi. /III t., 72-b/
5. Arıslan qartaysa tıshqan awlaydı. /III t., 297-b/
6. Asıqqan kız yerge shıg`ıp jalshımas. /I t., 129-b/
7. Asıqpag`an arbalı qoyang`a jetedi. /II t., 19-b/

-A`-

8. A`jeli jetken tıshqan pıshıqtın` quyrıg`ın tisleydi. /III t., 293-b/
9. A`kesinin` tonı shaq kelse, balası wonın` wo`lgenin tileydi. /III t., 95-b/

-B-

10. Batır sawashta sınıladı, aqıllı jıyında sınıladı. /I t., 369-b/
11. Bar mıs (qa`dirsiz), joq altın (qa`dirli). /I t., 342-b/
12. Balıqtın` wo`zi suwda, ko`zi shette. /I t., 360-b/
13. Belgi bolsa adam jordan adaspaydı, aqılı bolsa kisi so`zden
aljaspaydı. /I t., 118-b/
14. Biydaydın` arqasında biydayıq suw ishedı. /III t., 258-b/

-G-

15. Gu`mis quyashqa qonsa, altın wo`z ayag`ı menen keledi. /I t., 177-b/

-G`-

16. G`azg`a jetemen dep, g`arg`anın` putı sınar. /I t., 255-b/
17. G`az ketse, u`yrek ko`ldi iyeleydi. /I t., 128-b/
18. G`arg`anın` jasınan g`arrısın kim ayıra aladı, adamnın` kewlin kim taba

aladı. /I t., 401-b/

-D-

19.Da`wletlinin` yeki qonag`ı bir keler. /III t., 68-b/

20.Dos dostnan kek almaydı. /I t., 125-b/

21.Doslar ko`zden uzaqlassada, kewilden uzaqlamaydı. /III t., 377-b/

22.Duzaqtan qorqqan ku`s qırq jilg`a shekem putaqqa qonbaydı./II t.,383-b/

23.Dushpandı kishi yesaplasan` basın`a shıg`adı. /I t., 297-b/

-E-

24.Eki ayg`ır ayqassa, wortasında tay wo`ledi. /I t., 296-b/

25.Eki qoshqardın` bası bir qazang`a sıymas. /III t., 392-b/

-J-

26.Jalqawg`a bultın` sayasında ju`k boladı. /I t., 156-b/

27.Jasında tırısqa qartayg`anda quwanadı. /II t., 312-b/

28.Jipekke jipek jamaw mu`na`sip bolsa, ju`nge ju`n jamaw ılayıq.

/III t., 35-b/

29.Ju`zinin` shırayına qarama, adamnı` minez-qulqına qara. /III t., 156-b/

30.Jılan wo`zinin` moynın bilmey, tu`yenin` moynı qıysıq depti./It., 149-b/

-Z-

31.Zaman wo`ter kisi toymas, insan balası ma`n`gi qalmas. /I t., 79-b/

-I-

32.Ish may – may yemes. /III t., 320-b/

-K-

33.Ken`esli yel azbas, ken` kiyim tozbas. /I t., 235-b/

34.Kesew uzın bolsa, qolın` ku`ymes. /I t., 418-b/

35.Keshte bult qızarsa a`yel ul tabadı,

Tan`da bult qızarsa, yelge jaw shabadı. /I t., 252-b/

36.Kisinin` maylı awqatınan wo`zin`e jaqınlardı`n` mushı jaqsı. /III t., 50-b/

37.Ko`p so`zdi tu`sinip bolmas, qattı tastı qulatıp bolmas. /III t., 27-b/

38.Ko`k sho`p ku`ymes, yelshi wo`lmes. /III t., 54-b/

39.Ko`rpen`e qarap ayaq soz. /II t., 158-b/

40. Ku`nge qarasa ko`z qamasadı. /I t., 327-b/

-Q-

41. Qos qilish qınapqa sıymas. /I t., 340-b/

42. Qorqqang`a qos ko`rinedi. /III t., 139-b/

43. Qurı qasıq awızg`a jaqpas, qurı so`z qulaqqa jaqpas. /I t., 364-b/

44. Qudıqqa qulag`an qulang`a qurbaqa qoja. /III t., 246-b/

45. Qırg`awıl atıwg`a shıqsan`, u`ydegi tawıqtı umıtpa. /I t., 418-b/

46. Qırq jil baylıq joq, qırq jil jarlılıq joq. /I t., 333-b/

-M-

47. Malxanada buzaw tuwılsa, atızda wotı shıg`adı. /I t., 96-b/

-O-

48. Woylanbag`annın` tu`bi woyran. /I t., 245-b/

49. Woq atıwda qa`te jibermeytug`ın an`shı, jan`ılıspaytug`ın bilimdan bolmaydı. /III t., 67-b/

50. Wot tu`tinsiz bolmas, jigit gu`na`sız bolmas. /I t., 380-b/

-S-

51. Serke yeti yem bolar, yeshki yeti jel bolar. /I t., 121-b/

52. Suw ko`rmey yetik sheshpe. /III t., 431-b/

-T-

53. Tay wo`sse at tınadı, ul wo`sse ata tınadı. /I t., 214-b/

54. Talg`a ızg`arlıq jaqsı bolsa, qayın`g`a qattılıq jarasıq. /III t., 148-b/

55. Tazı ju`yrygin tu`lki su`ymes. /III t., 190-b/

56. Taw shoqqılarında wot bolmaydı, ka`llerde uyat bolmaydı. /It., 436-b/

57. Tesik monshaq jerde qalmas. /III t., 37-b/

58. Tu`lki wo`z uyasına qarap ulısa, qotur boladı. /I t., 88-b/

59. Tu`sine qarama, isine qara. /II t., 15-b/

-U-

60. Uzaq jer xabarın ka`rwan keltirer. /I t., 122-b/

-X-

61. Xızmet tas jaradı, tas bas jaradı. /III t., 66-b/

-Sh-

62.Shaqaları ko`p terekke qus qonadı, jaqsı adamg`a maqtaw so`z keledi.

/I t., 309-b/

-I-

63.Idıs tesigi kishi bolsa, u`lken voronka qoy. /I t., 119-b/

64.Im bilsa, yer wo`lmes. /I t., 74-b/

PAYDALANILG`AN A`DEBIYATLAR

1. И.Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2011. Б.69.
2. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı. – Tashkent.: Muzika, 2006.
3. Абдиназимов Ш. Махмуд Қашғарийдин «Девону луғат-ит түрк» мийнети ҳам қарақалпақ тилиндеги айырым нақыл-мақаллар. Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң Хабаршысы. Нөкис. 2006. №4.
4. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. - Нөкис, 2005.
5. Айымбетов Қ. Халық даналығы. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
6. Ахаллы С. Словарь Махмуда Кашгарского и туркменский язык. – АКД, -Ашхабад, 1968.
- 7.Базарбаев Ж., Даўлетова Қ. Әдептаныў, -Нөкис, 1992.
8. Бердимуратов Е., Даўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. /Фонетика, лексикология/. – Нөкис, 1979.
9. Бердимуратов Е. Әдебий тилдинң функционаллық стиллериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. -Нөкис, 1973.
10. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. -Нөкис, 1990.
- 11.Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис, 1985.
12. Жумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. –Нөкис, 1985.
- 13.Internet materialları: <http://ru.wikipedia.org/wiki>, <http://kk.wikipedia.org/>, http://ziyonet.uz/uzc//peoplre/mahmud_kashgari, <http://myxatai2006/narod.ru/kashkari.html>
14. Каирбаева Р. К.Брокельман о словообразующих формантах в языках тюркских племен XI века (по материалам «ДЛТ» М.Кашгарий). – АКД, -Алма-ата, 1981
15. Қарақалпақ тили фразеологиясының актуал мәселелери. Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 2011.
16. Қожахметова Х. Фразеологизмдердин көркем әдебиетте қолданылыўы. «Мектеп» баспасы, Алматы, 1972.
17. Кононов А.Н. М.Кашгарский и его «Девану луғат-ит турк». – Сов.тюркология, 1972, №1
18. Махмуд Кашғарий «Девану луғат-ит-турк» Тошкент, т.І. 1960, II т., 1961,III т., 1963.
19. Махпиров В. Собственные имена в памятнике XI в. «Девану луғат-ит турк» М.Кашгарского. –АКД, -Алма-ата, 1980
20. Мәмбетов К. Ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты. Нөкис, 1992.
21. Наўрызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. – Ташкент, 1972.

22. Рагимов А. «Девану луғат-ит турк» М.Кашгарий и лексика азербайджанского языка. –АҚД, -Баку, 1985.
23. Рахматуллаев Ш. Фразеологик бирликларнинг асосий маъно турлари. – Тошкент. 1955. 4-б.
24. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарихының очерклери. -Нөкис, 1974.
25. Ҳамидов Ҳ. М.Кашгарий хэм қарақалпақ тилинің фонетикалық системасы. // Вестник КК. ФАН УзССР, 1973, №1